

Міністерство внутрішніх справ України
Львівський державний університет внутрішніх справ
Інститут управління, психології та безпеки
Кафедра теоретичної психології

ВПЛИВ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ СТУДЕНТІВ НА ПОВЕДІНКУ В КОНФЛІКТІ

Кваліфікаційна робота
здобувача вищої освіти
другого рівня
за спеціальністю 053 Психологія
Володимир ЛЬОДА

Науковий керівник
завідувач кафедри
теоретичної психології,
доктор психологічних наук, професор
Зоряна КОВАЛЬЧУК

Рецензент:
викладач кафедри практичної
психології та педагогіки ЛДУ БЖД,
кандидат психологічних наук
Ольга ЗАВЕРУХА

Кваліфікаційна робота допущена до захисту
« ____ » _____ 2022 р., протокол № ____
Завідувач кафедри теоретичної психології
доктор психологічних наук, професор
_____ **Зоряна КОВАЛЬЧУК**

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ ВИВЧЕННЯ ГЕНДЕРНИХ ВІДМІННОСТЕЙ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ У КОНФЛІКТНИХ СИТУАЦІЯХ	5
1.1 Особливості гендерної ідентичності та її основні типи.....	5
1.2 Гендерна детермінація поведінки особистості в конфлікті	16
1.3 Самоідентичність як детермінанта вибору стилю поведінки у конфлікті.....	25
Висновки до першого розділу.....	42
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ СТУДЕНТІВ НА ПОВЕДІНКУ В КОНФЛІКТІ.....	43
2.1 Особливості вибірки та загальна процедура дослідження.....	43
2.2. Кількісний та якісний аналіз отриманих результатів.....	47
2.3. Соціально-психологічний тренінг як стимул для становлення гендерної ідентичності студентів.....	54
Висновки до другого розділу.....	64
ВИСНОВКИ.....	67
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	

ВСТУП

Актуальність обраної теми. Важливим аспектом розвитку особистості є гендерна приналежність, тобто до якої, власне, статі належить індивід - чи до чоловічої, чи до жіночої. Адже, це обумовлює життєвий вибір, стиль поведінки, та, зрештою, і саму роль, відведену суспільством.

Тема гендерних особливостей набирає все більших обертів у сучасній науці, та й не лише там. Вона законно посідає одне з чільних місць в освітніх та соціальних проєктах цілого світу. Переважна більшість вважає, відмінності в гендері детермінуються власне біологічними властивостями, тобто, причиною є природа, і зовсім не виховання. Проте науковці, які вивчають цю проблему, висловлюють припущення щодо існування цілого ряду відмінних біологічних властивостей між жінками та чоловіками і переконують, що вплив біології людини несильно впливає на поведінку особи.

З кожним днем у сучасному суспільстві зростає рівень напруженості та різних конфліктів. Це викликає потребу вивчення та нівелювання негативних наслідків та використання у повній мірі усього позитиву щодо розвитку людини.

Феномен конфлікту притягував завжди науковців та дослідників, розглядався вченими великого спектру наукових психологічних шкіл як у вітчизняній, так і зарубіжній науці. Так, у закордонній психології її вивчали представники інтеракціоністського підходу, зокрема, Т. Шибутані, Д. Шпігель; етологічного, зокрема, К. Лоренц, Н. Тімберген; поведінкового, зокрема, А. Басс, А. Бандура; теорії групової динаміки, зокрема, Д. Креч, К. Левін; соціотропного, зокрема, С. Сігеле, У. Мак-Дугал; психоаналітичного, зокрема, А. Адлер, К. Юнг, З. Фройд; соціометричного, зокрема, Г. Гурвіч, Дж. Морено.

Актуальність дослідження обумовлена, перш за все, необхідністю подальшої теоретичної та практичної розробки проблеми гендерних відмінностей поведінки у конфліктних ситуаціях.

Мета магістерської роботи полягає в виявленні впливу гендерної ідентичності особистості студента на поведінку в конфлікті.

Для досягнення мети дослідження ми поставили перед собою виконання наступних **завдань**:

1. Теоретично дослідити поняття «гендерна ідентичність»; розглянути типи поведінки особистості в конфліктних ситуаціях.
2. Емпірично визначити основні типи гендерної ідентичності досліджуваних студентів.
3. Визначити рівень конфліктності досліджуваних.
4. Дослідити взаємозв'язок гендерної ідентичності з поведінкою у конфліктних ситуаціях.
5. Розробити тренінг щодо пошуку власної професійної ідентичності.

Об'єкт дослідження: гендерні особливості поведінки в конфлікті.

Предмет дослідження: вплив гендерної ідентичності особистості на поведінку у конфліктних ситуаціях.

У дослідженні використані **методи** теоретичного аналізу наукової літератури з теми дослідження, тести, опитувальники, методи математико-статистичної обробки даних.

Практичне значення дослідження: отримані результати будуть цікавими для психологів, педагогів, науковців, що працюють в середній ланці з метою оптимізації навчально-виховного процесу, а також для складання програм психокорекційної роботи.

Структура магістерської роботи складається зі вступу, двох розділів, висновків та списку літератури.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ ВИВЧЕННЯ ГЕНДЕРНИХ ВІДМІННОСТЕЙ У ПОВЕДІНЦІ ОСОБИСТОСТІ В КОНФЛІКТІ

1.1. Особливості гендерної ідентичності та її основні типи

Концепт ідентичності пов'язаний з розглядом фундаментальних питань про те, як індивіди пристосовуються до суспільства та соціального світу, також про те, яким чином ідентичність може бути розглянута в якості взаємозв'язку між суб'єктивними позиціями і соціальними та культурними ситуаціями [33, с.38]. Ідентичність дає нам розуміння того, хто ми є по відношенню до інших та до світу, в якому живемо [33, с.39].

Ідентичність – це одна з найістотніших характеристик людини, без якої вона не може існувати як свідомо автономна особистість. Ідентичність – це збереження і підтримка особистістю власної цілісності, тотожності, нерозривності історії свого життя, а також стійкий образ «Я», усвідомлення у собі певних особистісних якостей, індивідуально-типологічних особливостей, рис характеру, способів поведінки, які визнаються своїми, достовірними.

Е. Еріксон визначив ідентичність як образ себе, який є міцно засвоєним та сприймається на особистісному рівні, в усьому багатстві ставлення особистості до оточуючого світу, почуття адекватності і стабільності володіння особистістю власним «Я», незалежно від змін «Я» та ситуації; здатність особистості до повноцінного вирішення завдань, які виникають перед нею на кожному етапі її розвитку [42, с.78].

Е. Еріксон описав розвиток ідентичності як взаємодію трьох процесів: біологічного, соціального та еґо-розвитку. Еґо відповідає за інтеграцію біологічного і соціального, в результаті чого виникає конфігурація елементів ідентичності [42, с. 65].

Слід зазначити, що ті чи інші аспекти гендерної ідентичності знайшли певне відображення в роботах сучасних авторів. Ця проблема досліджувалась, зокрема в процесі аналізу загальних проблем гендерної соціалізації та становлення гендерної ідентичності [8, с.33], проблем статево-рольової соціалізації підлітків, формування гендерної культури в сфері політики, дипломатії а ін.

На думку О.М. Кікінежді, гендерна ідентичність, – це особливий вид соціальної ідентичності, продукт соціального користування, який співіснує в свідомості людини в єдності з уявленнями про професійний, сімейний, етнічний, освітній та ін. статуси [36, с.45]. В основі гендерної ідентичності лежить почуття приналежності до чоловічої або жіночої статі, і людина, як правило, демонструє характеристики, які традиційно відповідають статі, щоб підтримати це почуття приналежності до своєї біологічної статі. Т.В. Говорун і О.М. Кікінежжі [36, с.46] підкреслюють важливість суб'єктивного осмислення і переживання гендерної ролі, уподобання цій ролі, своєрідну єдність статевої самосвідомості та поведінки.

Гендерна ідентичність з точки зору теорії соціальної ідентичності вбачається через призму трьох головних підходів.

У першому підході об'єктивно визнається існування жіноцтва як соціальної спільноти. Прийільника цього бачення переконані, що як би не змінювався гендер в системі категорій, жінки та чоловіки об'єктивно будуть завжди суб'єктами.

У другому підході вчені акцентують увагу на більш-менш постійних відмінностях у прийнятті соціумом жінок та чоловіків. Вчений Д. Абрамс з однодумцями розглядали особистісні відмінності у гендерній визначеності, А. Таунсенд і П. Гурін розвели по категоріям досліджуваних відносно різних проявів ідентичності гендеру.

У третьому підході загалом розглядається проблема використання людьми гендерних категорій як поля соціального прийняття та самовизначення. Цей третій підхід найближчий до теорії соціальної

ідентифікації, яка була описана Х. Теджфелом. Таку ідентичність вбачають мінливою, яка залежить від ситуації, проте, подібно другому підходу, мінливість вбачається більше кількісно, аніж якісно, є тенденція оприділяти їх вираженість чи повну відсутність, на противагу вивченню більш складних групових форм ідентифікації.

Наукові дослідження вираженості гендерної ідентичності почасти базуються на гапотезах про те, що категорії гендеру нагадують фіксовані стереотипи, що виринають щоразу, як гендер виявляється виражено соціальної чи самокатегоризації. У випадку вираженості деякої аутгрупової чи інгрупової відмінності роз'яснюється зі сторони відповідності деякої категорії конкретній ситуації. Вчений П. Оукс безпосередньо займався експериментальним дослідження цієї теми.

Пізній детермінізм розгортає можливість щодо наступних підходів у вивченні гендерній ідентичності. Зокрема, Дж. Батлер закликає характеризувати гендер як поняття, а як дію, що свідчить про конструювання гендерної ідентичності перформативно такими жестами, що зазвичай трактуються як наслідок ідентичності. Ця вчена стверджує, що гендер – це акт, що створює ідентичність, а стать на неї претендує.

Ідентичність формується та утверджується безпосередньо в самій дії представлення, і зовсім не показує якусь внутрішню, що випереджує головний вияв сутності. Вчені констатують, що гендер – це саме те, що ви робите та як себе поводите в конкретних ситуаціях, і зовсім не те, ким ви є насправді в межах своєї культури, що вас формувала.

Наукові дослідження переконують, що соціальне та біологічне не впливає з одного й того ж, коли мова йде про визначення ідентичності за статтю. Цей симбіоз у людині формується з ускладненням особистості як єдності усіх її сфер. Ідентичність за гендером має у своїй структурі і культурне, і соціальне, і біологічне водночас. Знаємо, що біологічні фактори не виявляються самостійно, в они координуються впливом оточення та звичаїв і традицій.

Й. Милюска виділяє три рівні явищ, які пояснюють виникнення трансформацію гендерної ідентичності чоловіків та жінок: біологічний, психологічний та соціальний [12, с.59].

Так, біологічний рівень характеризується у чоловіків та жінок функціональними та структурними організмичними особливостями.

Психологічний рівень характеризується комплексом особливостей психіки (цінностей, волею, мотивацією, когнітивними здібностями тощо), яким жінки та чоловіки послуговуються для формування власної гендерної ідентичності.

Соціальний рівень характеризується соціальними трансформаціями, переважаючою в соціумі ідеологією, що має безпосередній вплив на жінок та чоловіків як членів соціальних стосунків.

Під час суспільних взаємодій відбуваються різноманітні поведінкові зміни. Підкреслено, що реорганізація економіки може сприяти реорганізації системи ролей та змінити стереотипні моделі соціальних груп, в тому, числі, гендерної, сприяючи створенню нової ідентичності [22, с.71].

Науковець Р. Дженкінс вважає, що гендерна ідентичність у першу чергу є соціальною. Зовнішні біологічні та соціальні та внутрішні біологічні та психологічні чинники при взаємодії формують ідентичність. Формуючи власну гендерну ідентичність, особистість вибудовує свій власний портрет чи образ, та й навіть портрет чи образ групи, яку вона представляє.

Акцентується фраза про те, що гендерна ідентичність має бути обов'язково створена, позаяк інакше не станеш компетентним соціальним актором. Це зовсім не означає, що усі повинні мати однакову ідентичність, проте є така потреба у конструюванні гендерної ідентичності.

Варто зазначити, що сучасні дослідження аналізують гендерну ідентичність зовсім не як єдине ціле, а як змінну та динамічну можливість. Вказується на те, що як жінки, так і чоловіки мають змогу бути агентами зміни власної ідентичності.

Соціально-конструктивіській підхід передбачає отримання гендерної ідентичності через ролі, що дійсно виконуються та взаємопов'язані зі статтю, а є продуктом власного дослідження та різних виборів у різноманітних сферах, що є чи будуть основою майбутньої діяльності особи.

Ці представники переконують, що гендерна ідентичність є особливостями зрілої людини з усталеним, сформованим світоглядом через позитивний вихід з криз, а також набуття життєвого досвіду. Констатують, що гендерні ролі та соціалізація як процес, що триває упродовж всього життя на підставі мінливих обставин, набутого досвіду, усього того, що в цій культурі визначається як маскулінне та фемінне.

Соціально-психологічне поняття гендеру визначає позицію людини через призму фемінності чи маскулінності. Гендерна соціалізація передбачає процес людського засвоєння ролі в соціумі, що визначається їй з народження відповідно до статі її при народженні, а відповідна частка наших поведінкових патернів детермінується соціальними нормами та соціальним контекстом.

Знаємо, що гендерні властивості особи складуться під час соціалізації та детермінуються соціокультурним середовищем. Воно, в свою чергу, висуває людині вимоги, залежно від жіночої та чоловічої статі. Стійкість особистісних рис під час гендерної соціалізації виявляється організованою соціальною діяльністю та врегульовується нормативною системою соціуму.

Такі інститути соціалізації як однолітки, сім'я, школа та ін., деякі групи, де людина долучається до нормативних систем та цінностей, стають своєрідними ретрансляторами досвіду соціуму. Одним з важливих засобів соціалізації є приєднання зростаючого покоління до соціально відповідальної активної творчої діяльності. Адже дуже потрібною для молоді є мотивація та стимул творчої та навчальної діяльності, саморозвитку та самопізнання людини самої себе. Однією з важливих проблем на сьогодні є динаміка фемінізації зростаючого населення чоловіків та збільшення маскулінності

дівоцтва. Тобто спостерігаємо явище зближення традиційно чоловічих та жіночих ролей. Основними причинами такого явища є:

- перевага впливу жінки на хлопчаків у підлітковому та дитячому віці;
- збільшення кількості жінок, що створюють собі кар'єру, яка потребує чоловічих якостей;
- опираючись на негативні явища в економіці та соціумі значна кількість чоловіків неспроможні утримувати родину та заробляти кошти.

Соціалізація дитини в гендерному плані розпочинається з самого її народження, коли дорослі, що оточують дитину, та її батьки розпочинають вчити дівчинку та хлопчика їх відповідним гендерним ролям, опираючись на паспортну стать дитини. Головними чинниками соціалізації, як стверджує Г. Андреева, називають присвоєння як засвоєння соціального досвіду, безпосередній вплив середовища на особу, а також опредмечування як процес відновлення досвіду соціуму, іншими словами, вплив людини на середовище.

Через призму гендерної соціалізації розуміємо присвоєння як таке, що саме дитина засвоює змалку, тобто що значить бути дівчинкою чи хлопчиком, жінкою чи чоловіком. А в поняття опредмечування ми вкладаємо реалізацію практично освоєних гендерних схем. Соціальна психологія нам розкриває гендер під впливом як соціальної інформації, так і культурних норм. Усе це нав'язує людині думку про дійсні відмінності поміж жінками та чоловіками.

Теорія інформаційного та нормативного тиску дещо пояснює, як саме нам вдається навчитись різних норм та що саме нас змушує їх дотримуватись. Поняття нормативного тиску характеризує механіку того, як особа має налаштуватися на групові чи соціальні очікування, так звані соціальні норми, щоб соціум її не відкинув.

Гендерна соціалізація характерна тим, що у ній значну роль приділяють гендерному маркуванню предметів та активностей, що дає змогу

особам бачити, як часто чоловіки та жінки виконують певні дії, а також як часто вони будуть повторювати та імітувати таку поведінку, яку приймають як властиву відповідним гендером, чи, до прикладу, дає розуміння дівчаткам та хлопчикам щодо того, хто саме користується тим чи іншим предметом.

Важливу роль у гендерній соціалізації має гендерне маркування деяких предметів, дактивностей, що уможливорює спостереження індивідами того, як часто деякі дії виконуються жінками та чоловіками, як часто імітуватимуть таку поведінку, що вважають її притаманною особам одного гендеру, чи представляє дівчаткам та хлопчикам той факт, хто саме частіше застосовує той чи інший предмет.

Аналізуючи результати досліджень різних науковців, бачимо, що більшість персонажів-жінок зображали з різними предметами домашнього господарства. У дитячій літературі та підручниках осіб чоловічої статі частіше зображують з інструментами чи іншими знаряддями праці. Проте за останні десятиліття кількість малюнків з чоловіками, які мають предмети домашнього побуту в руках, значно зросла.

Статева типізація як освоєння особою власної приналежності відбувається через здатність дітей переробляти та групувати інформацію, іншими словами, мати готовність освоювати інформацію щодо себе через призму понять «фемінності та маскулінності».

У дитячій свідомості видозмінюється схема гендеру, тобто символи культури, характеристики, поведінка розкладаються за категоріями «жіноче – чоловіче». Діти здатні обирати з розмаїття можливих особистісних властивостей саме такі, що притаманні певній культурі та прийнятні та дитячої статі, а звідси – налаштовані на організацію різного змісту Я-концепції дитини. Формування людини стається з допомогою освоєння моделі поведінки гендеру, що є позитивною обидвом статям. Набір таких властивостей оприділяє міру вибору тої чи іншої моделі гендерної активності. Кожна людина формує в собі деяку модель ідеального представника тої чи

іншо статі, а ця особа уже усвідомлено співставляє власну поведінку з даною моделлю, створюючи свої гендерні властивості особистості.

Існують такі особливості формування гендерності у підлітків:

- у поведінці та діяльності самі ставлять ціль, окреслюють дієвий план, підбирають методи та засоби, проте часто підлітки ще не в повній мірі дають звіт своїм діям та не намагаються аналізувати їх, вчинки характеризуються імпульсивністю;
- у них виникає потреба у тактовності та доброзичливому ставленні зі сторони дорослих;
- підвищується намагання стати самостійним;
- формується чутливість до освоєння способів поведінки, цінностей та норм;
- підлітки вимагають признання власної дорослості, позаяк ще не почуваються в повній мірі дорослими;
- поява почуття дорослості, яке задає спрямованість та сутність поведінки дитини;
- формуються вольові якості, зокрема, цілеспрямованість та наполегливість, проте часто їх вольові якості направлені на дещо одне. ;
- підлітки зацікавлені іншими людьми, вони аналізують думки та дії знайомих, спілкуються про свої почуття, переживання, внутрішній світ;
- розвиваються також особливі властивості свідомості, що виявляються в самооцінці. Тут механізмом формування самоусвідомлення підлітків є систематична рефлексія, яка призводить до незадоволеності собою.

Майже уся діяльність та життя підлітка супроводжується переживаннями, почуттями, яскравими емоціями. Особливого значення набуває комунікація з однолітками протилежної статі, зокрема, динамічно

розвиваються інтереси та спрямованість. Значний вплив на формування особистості має спілкування.

Міжособистісне спілкування – це спосіб трансформації у внутрішній світ особистості зовнішніх культурно-соціальних умов. Відношення людини до оточуючого її світу завжди супроводжується спілкуванням з собі подібними особами. Бажання та тяга до спілкування з однолітками та друзями, а також і вчителями, може послужити гарною мотивацією до навчального процесу та зміцнювати особу зсередини психологічно. Через стосунок в освітньому процесі через спілкування формується особа в соціальному та моральному контекстах.

Через спілкування з однолітками підліток відпрацьовує такі особистісні характеристики як емпатійні навички, що збагачуються, стає можливим займатися разом з іншими якимись заняттями, мати спільні інтереси та почуття, відпрацьовуються стосунки з протилежною статтю та засвоюються гендерні ролі, підліток стає більш автономним та незалежним від дорослих осіб, набуває досвіду приміряння до себе соціального статусу. Саме тому ми вважаємо, що розвинена особистість є результатом усього того, чим насичують і передають їй інші люди.

У становленні особистості жіночої та чоловічої статі значним компонентом є формування самосвідомості. Розвиток самосвідомості через призму гендерної соціалізації вбачається як процес засвоєння та усвідомлення особистістю власної статі. Загалом можна стверджувати, що гендерний розвиток людини упродовж життя відбувається через формування її Я-концепції, де в топі є «Я-статеве». Вчений М.Й. Боришевський стверджує, що щоб усвідомити надважливу роль самоусвідомлення під час формування особистості треба акцентувати, що об'єктом свідомості є сутність людини, любі її сфери, параметри та сторони. Сюди належить усвідомлення власного тіла та оцінка його загалом, у порівнянні з тілесними особливостями інших осіб, аналіз та оцінка особистих моральних

властивостей, світогляду, ставлення щодо інших, віднайдення свого місця посеред них та багато чого іншого.

Особистісні ціннісні орієнтації щодо власної статі та соціальної ролі і сексуальної поведінки включає в себе гендерна самосвідомість. Вона несе в собі прийняття своєї ідентичності в психіці разом з власною статтю в моральному, фізичному, психологічному та соціальному плані.

Отож, базовим психологічним усвідомленням соціалізації особистості розміщена властивість психолого-соціального виду особистості як особливого утворення, так званого продукту психолого-соціального відображення життя у соціумі та соціального стосунку. Гендерна соціалізація як багатозначний та довготривалий динамічний процес, по завершенню якого підліток усвідомлює власну гендерну належність, засвоює та оволодіває власні ролі та відображує їх у своїй активності, а комунікації з оточенням, зокрема, відповідними значимими дорослими та однолітками, стає найважливішим боком життя підлітків, головним чинником впливу на їхнє особистісне становлення. Окреслений напрямком не тільки дієвий щодо гармонійного розвитку гендеру особистості, а в цілому до гармонійного розвитку людини і в її стосунках з особами протилежної статі, і з соціальним світом загалом.

Щодо структури гендерної ідентичності людини, можемо розкрити декілька наукових поглядів.

Зокрема, констатується, що гендер сформований з двох компонент:

1. структурна компонента;
2. індивідуальна компонента.

Гендерні стосунки чи структурна компонента, що впливають на матеріальні умови, зокрема, жіночий статус як соціуму у порівнянні з чоловічими соціумами, в тому числі ті ролі в соціумі, які відіграють жінки та чоловіки. До цього ж стверджується, що гендерна ідентичність зовсім змістовно не навантажена поза рамками гендерного стосунку, що окреслюють досвід осіб, що включені в такі групи.

Індивідуальна компонента як гендерна ідентичність заснована на відчутті приналежності до жіночої чи чоловічої статі, в тому числі і наповнення змістом відносно того, що означає бути жінкою. За своєю природою стосунки в гендері формуються культурою та є динамічними в часі, проте меншою чи більшою мірою вони відзеркалюють владні стосунки.

Науковець І. Кльоцина виокремлює такі компоненти у структурі гендерної ідентичності:

1. конативний чи поведінковий
2. афективний чи оцінний
3. когнітивний чи пізнавальний.

Конативний компонент є самопрезентаційним як представлення тої чи іншої групи гендеру, вміщує в собі методи розв'язання різних криз ідентичності на підставі відбору методів поведінки відповідно до значимих цінностей та мети особистості.

Афективний компонент – це оцінка рис психіки та властивостей рольової активності на підставі їх співставлення з еталонами фемінності-маскулінності, негативність та позитивність ідентичності належить безпосередньо до цього комплексу.

Когнітивний компонент – це свідомо приналежність до відповідної статі та характеристика себе на підставі застосування категорій фемінності-маскулінності, з'ясування міри нетиповості та типовості щодо представника відповідної гендерної групи.

Особливо широко розповсюдженим є підхід, відповідно якому сутнісними характеристиками гендерної ідентичності є фемінність та маскулінність. Вони пов'язані з уявленнями норми щодо характеристик жінок та чоловіків. Прихильниками цього напрямку є І. Кон, І. Кльоцина, О. Кікінежді, Т. Говорун, С. Бем, Е. Барінтер.

Фемінність та маскулінність є нормативними уявленнями щодо соматичних, поведінкових та психічних особливостей, що відповідають жінкам та чоловікам. Нормативна маскулінність показує в особі такі

властивості, як прагматичність почуттів, розвинене відчуття суперництва, намагання домінувати та бути лідером, активність та незалежність. Фемінність в нормі оприділяє пасивність, прихильність до родини, турботливість щодо своєї зовнішності, поступливість, турбота, ніжність, емоційність, підпорядкованість.

I. Кон вирізняє такі різновиди поняття маскулінності:

1. Маскулінність як описова дескриптивна дефініція визначає суму динамічних та психічних характеристик, особливостей та властивостей, що з об'єктивного боку найбільш притаманні чоловікам, на противагу від жінок;

2. Маскулінність – це аскриптивне поняття та визначає елемент символіки культури соціуму, набір цявлень соціуму, вірувань та установок щодо того, ким саме є чоловік та які саме йому якості приписуються;

3. Маскулінність – прескриптивне поняття як системи приписувань, що мають на увазі усередненого неідеального чоловіка.

Маскулінні та фемінінні характеристики переплітаються з іншими компонентами соціальної ідентичності особистості [32, с.87].

С. Бем [32, с.99] розробила концепцію андрогінії, згідно з якою маскулінність та фемінінність не протиставлені один одному і людина, незалежно від біологічної статі, може мати, як риси маскулінності, такі і риси фемінінності, зберігаючи психологічне благополуччя.

Новітні культурні та соціальні умови призводять до породження нових соціальних та психологічних властивостей обидвох статей. Через це стаються змішування властивостей, які за традиціями вважають жіночими та чоловічими.

1.2. Гендерна детермінація поведінки особистості в конфлікті

Здійснивши науковий аналіз літератури з даної тематики щодо впливу гендерних властивостей на добір стратегії поведінки під час конфлікту, бачимо, що під час розв'язання конфлікту важливе значення має

психологічна детермінанта, позаяк суперечності чи конфлікти повсякчас взаємопов'язані з полярними цілями, думками, інтересами, диспозиціями, опонентськими поглядами взаємодії. Про це вказує ряд авторів, зокрема, М. Пірен, Н. Пов'якель, В. Мерлін, О. Лурія, А. Ішмуратов, О. Дмитрієв, Н. Грішина, І. Ващенко, О. Бандурка, А. Бкерлач та інші.

У конфлікті завжди має місце невизначеність, тобто ситуація до кінця незрозуміла, а тому виникає напруга в емоціях. Особи вступають у відкритий конфлікт, щоб здолати розбіжності, де можуть висловити власну думку та розкрити більшу кількість альтернатив під час прийняття рішення. Саме тут є важливе функціональне значення конфлікту.

Іншим за полярністю є дисфункційний тип розв'язання конфлікту, що служить загостренням протиріччя чи навіть відкритої конфронтації. К. Томас та Р. Кілман розробили найбільш відому у сфері конфліктології двомірну модель, де вони виокремлюють 5 головних стратегій особистісної поведінки під час конфлікту: 1. Уникнення, що пояснюється відсутністю намагання до кооперації, та й відсутністю намагання досягнути власну мету обидвома сторонами; 2. Суперництво (примус, боротьба) – намагання одного відстояти власні інтереси за рахунок іншого; 3. Компроміс – поступки з обох сторін, спільний варіант розв'язання через конкретну пропозицію, яка нівелює протиріччя; 4. Співробітництво як визначення альтернативного вирішення, яке у повній мірі задовольняє обидві сторони; 5. Пристосування, де одна із сторін нівелює власні інтереси та іде на зустріч іншій [1].

Ситуації конфлікту можуть виникати у широкому спектрі сфер життя людини, зокрема, у навчальній діяльності чи професії. Учасники цих конфліктів можуть мати різний вік чи статус. Не виключенням є і юнацький вік, адже провідною характеристикою діяльності молодих людей є активний вхід у доросле життя та фоні організації професійної та навчальної діяльності. Суперечності та криза ідентичності, що притаманна цьому віку, разом з великим інтелектуальним навантаженням, наповненим подіями студентським життям повсякчас приводять до збільшення тривожності

особистості, образливості, бурхливих пристрастей та емоційності. Будь-який неуспіх в особистій чи навчальній діяльності чинить негативний вплив на особистісну самооцінку, конфліктність в такому разі зростає.

Вчені А. Анцупов та А. Шипілова звертають увагу на важливості детермінації конфлікту, тобто під час управління міжособистісними конфліктами варта зважати на чинники розвитку і міжособистісні стосунки учасників, зокрема, антипатії чи симпатії, що його спонукали. Під час вирішення конфліктів немалу роль відіграють і стиль поведінки їх учасників.

Коли ми говоримо про особливості поведінки жінок та чоловіків, слід зважати на те, якого значення кожен із гендерів надає спілкуванню. Знаємо, що жіноча стать більшою мірою зорієнтована на міжособистісне спілкування, адже змалку воно провокує у них відповідний інтерес. Жінки намагаються бути краще усвідомленими щодо системи людських стосунків, саме тому вони здатні варіативніше та гнучкіше з іншими людьми взаємодіяти. Напротивагу чоловікам, які озброєні шаблонними видами взаємодії, а отже, менше володіють засобами та прийомами комунікації.

Вчений Є. Ільїн наголошує на тому, що жінки під час конфлікту часто висловлюють попередні помилки та прорахунки своїм спірозмовникам. А чоловіки навпаки – обговорюють проблему, що призвела до конфлікту. Проте жінки частіше звертаються по медіаторство у конфлікті, зокрема, ідуть по допомогу до психологів, психотерапевтів, лікарів чи просто колежанки аби зменшити психічне напруження через бесіду та розмову. Деколи і чоловіки звертаються до посередників під час розв'язання складних питань, але вони надають великого значення фаховості спеціаліста, його діловим якостям та статусу.

Відомо, що чоловіки володіють схильністю до вирішення конфліктних ситуацій, що виникають на роботі, а тому вони більше рефлексують та аналізують ситуацію, що склалася, та обдумують причини, що призвели до неї.

Жінки поводяться іншим чином: вони активнічають під час самого конфлікту, що стосуються її проблеми чи особистісної потреби. Тому бачимо, що чоловіки та жінки по-різному ставляться до ров'язання конфліктів та мають розбіжності у спілкуванні, позаяк особистість обирає ту чи іншу стратегію поведінки опираючись на значну кількість чинників, що її детермінують.

Ми зупинимо свою увагу на дослідженні особливих виборів поведінкових стратегій поведінки під час конфлікту фемінними, маскулініними, андрогінними особистостями з різними рівнями самооцінки та ситуативної тривожності.

Проблема гендерної детермінації конфліктної поведінки особистості вимагає чіткого визначення поняття конфлікту, стратегій поведінки в ньому та особистісних детермінант.

При змістовному аналізі психологічної літератури, щодо проблем конфліктології виділяється загальна логіка понятійної схеми опису конфлікту. Такий підхід у вітчизняній психології був запропонований Л.О. Петровскою [12, с.231]. Нею виділені чотири категоріальні групи: структура конфлікту, його динаміка, функції та типологія. На даний момент виділяється одинадцять груп понять в психологічному аналізі конфлікту [38, с.40].

До них відносяться: сутність конфлікту, його генезис, еволюція конфлікту, класифікація, структура, динаміка, функції, інформація в конфлікті, попередження, вирішення конфлікту, методи діагностика та дослідження конфлікту. Особистість як особлива якість людини в конфлікті розглядається лише в двох напрямках: при вивченні внутрішньоособистісних конфліктів, і при дослідженні конфліктності особистості.

Конфлікт – складне соціальне та психологічне явище, успішне вивчення якого в багатьом залежить від якості вихідних методологічних та теоретичних передумов, методів, що використовуються. Визначення змісту поняття конфлікту являється необхідною умовою для подальшого дослідження поведінки особистості в конфлікті. [34, с.160].

Найбільш поширеними є два підходи до визначення конфлікту. При першому підході конфлікт визначається як зіткнення, протиборство мінімум двох взаємовиключних сил, тенденцій, радикальна форма протиріч, що загострилися, тобто досить широко. При такому підході конфлікти можливі і в неживій природі. Поняття конфлікт та протиріччя фактично стають рівними за обсягом.

При другому підході під конфліктом розуміють усіяке зіткнення протилежно спрямованих, несумісних потреб, мотивів, інтересів, думок. Актів поведінки приблизно рівних, тобто здатних водночас протидіяти одне одному. Такий підхід передбачає, що суб'єктами конфліктної взаємодії можуть бути або окремі особистості, або групи людей. Автори цього підходу вважають важливим суб'єктний компонент конфлікту, який в першому підході нівелюється. [12, с.99].

Розглянемо визначення конфлікту прибічників другого підходу.

Н.В. Грішина розглядала конфлікт, як реакцію людини на перешкоди на шляху досягнення різного роду спільної діяльності, на поведінку інших, що не відповідає очікуванням, а також як реакцію на підґрунті несумісності характерів, розбіжності культурних засад і потреб [17, с.89]. Тут конфлікт розглядається з точки зору перешкод, що заважають досягненню позитивних результатів спільної діяльності.

З іншого боку «конфлікт» – вид спілкування, в основі, якого лежать різного роду реальні, чи ілюзорні, об'єктивні чи суб'єктивні різною мірою усвідомлені протиріччя осіб, що спілкуються з метою вирішення їх на фоні емоційних станів [11, с.47], тобто це – вид спілкування, підґрунтям якого виступають різні протиріччя.

Інша група авторів наполягає на визначенні конфлікту, як зіткнення поглядів, інтересів, настанов особистості й передбачають при цьому боротьбу як засіб розв'язання конфліктів [17, с.63].

Останнє визначення, в якому конфлікт розглядається не лише як протиріччя, а й як спосіб вирішення конфліктної ситуації, містить в собі саму

суть даного явища. Оскільки різноманітні протиріччя виникають завжди і всюди, але лише частина з них вирішується шляхом конфлікту. Конфлікт - це найбільш гострий спосіб вирішення значущих протиріч, що виникають в процесі взаємодії, і полягають в протидії суб'єктів конфлікту та супроводжуються негативними емоціями [11, с.50].

За такого визначення конфлікту стає актуальним поняття поведінки у конфлікті. Тому необхідно визначити, основні характеристики та елементи поведінки взагалі та поняття стилю або стратегії поведінки зокрема.

Поведінка розглядається, як функція рис особистості, тобто їх реалізація за соціальних умов. Л.В. Сохань визначає елементи характеристики поведінки: мотиви, норми, характер діяльності, спрямованість (прагнення до цінностей, які розвивають, чи не розвивають особистість), емоційний стан, настанови, диспозиції особистості [12, с.89].

Ю.Г. Запрудський дещо розширює уявлення про поведінку, доповнюючи її характеристику особливостями прояву особистості у конфлікті (відчуття, чуттєвість, усвідомлення факту особистої участі у конфлікті, спрямованість на суперника, власні характеристики) [11, с.150].

Як свідчать літературні дані, поведінка в конфлікті детермінується індивідуальними особливостями людини, оскільки кожен має своєрідне ставлення до оточуючих, власні настанови, потреби, цінності, схильність до конкретних форм та способів поведінки, реакції на впливи людей. Тип особистості знаходить своє відображення на характері активності в конфлікті. Крім того, необхідно враховувати норми, традиції, думки оточуючого світу, власне сприйняття тощо.

Кожна особистість обирає свій індивідуальний стиль поведінки.

Л.В. Сохань визначає це поняття таким чином: *стиль* – поведінка особистості, яка визначається нею згідно власних потреб і настанов в межах об'єктивної можливості. Стиль фіксує різноманітні, найбільш типові способи діяльності особистості в межах соціальної групи на основі реалізації

внутрішніх спонукань, власного розуміння особистісного обов'язку, відповідальності [12, с.121].

На стиль конфліктної поведінки можуть накладати відбиток й нерозуміння власних або чужих прав і обов'язків, некомпетентність, маргінальний статус, крайня прив'язаність або незалежність, ймовірно різноманітний стиль соціально-психологічної активності особистості, якій притаманна роль ініціатора, винуватця, або жертви конфлікту, домінування емоційного, вольового, інтелектуального початку чи гармонійна активність усіх елементів психіки.

Таким чином, *стиль* – це поведінка особистості, яка формується за головним критерієм – типом особистості і включає в себе:

- потреби, мотиви і настанови;
- відповідальність, розуміння власного обов'язку, самооцінки і цілеспрямованості особистості;
- ієрархічне положення в соціумі, усвідомлення своєї значущості для нього;
- норми та ціннісні орієнтації як особистості, так і групи, в якій вона функціонує, їх поєднання й усвідомлення;
- правила поведінки, які декларуються спільністю, де перебуває людина;
- сприйняття її дій та поведінки оточуючими та їх оцінка. Суспільна думка.

Проявляється стиль в діяльності та відносинах.

Усі ці компоненти несуть на собі відбиток статевої приналежності особистості, а саме: статеворольова ідентичність особистості головним чином впливає на потреби, мотиви та настанови особистості, розуміння власного положення в соціумі, сприйняття дій оточуючих та своїх власних дій. Тобто вибір стратегії поведінки в конфлікті пов'язується не з рисами характеру, а з симптомокомплексом маскулінності/фемінності, як визначником цих рис. [5, с.135].

Наступне поняття, що необхідно визначити – це поняття *стратегії* поведінки в конфлікті. Кожен конфлікт складається з певних дій, які за чисельністю та різноманітністю можна об'єднати у декілька загальних типів тактик та стратегій. В літературі виділяють наступні стратегії поведінки у конфлікті:

- *суперництво* – нав'язування іншій стороні рішення, вигідного для себе;
- *проблемно-вирішальна* - (кооперативна) - пошук рішення, яке б задовольнило обидві сторони;
- *поступлива* – зменшення своїх намагань в результаті чого, результат конфлікту є менш прийнятний, ніж хотілося б;
- *втеча* – вихід із ситуації конфлікту (фізичний або психічний);
- *бездіяльна* – стан у ситуації конфлікту, коли жодна із сторін не приймає будь-яких дій для його розв'язання [15, с.223].

Стратегії поведінки реалізуються через окремі тактики. Стратегії і тактики відрізняються між собою за ступенем їх узагальненості. Стратегії – це набір макроскопічних цілей. Тактики – засоби досягнення цих цілей.

В залежності від індивідуальних особливостей особистості формується тип поведінки особистості, який визначається як реакція, спрямована на зміну ситуації з метою задоволення своїх потреб. Поведінка людини у конфлікті суттєво обумовлюється її характером.

Доказом на користь ідеї про важливість врахування особистісних характеристик учасників конфлікту при вивченні останнього є дослідження проведені О.Я. Анцуповим, С.І. Єриною, А.А. Малишевим, М.О. Тишковою тощо [11, с.56], які показали, що чим більш складна ситуація, тим більше ефективність діяльності залежить від психологічних характеристик особистості, а не від професійної майстерності, вмінь та навичок.

Аналізуючи конфліктні ситуації та визначаючи прикладні засоби щодо їх розв'язання, постає потреба у розкритті типових особливостей психіки у поведінці особистості та різних груп, яким характерна підвищена конфліктність. Такими особливостями можна, насамперед, назвати

підвищений рівень домагань, самосвідомості та самооцінки, не достатню дисциплінованість, лідерство, підвищену чутливість до зауважень у свій бік, невиправдана потреба у повазі від оточуючих, вразливість і т.ін.

Опираючись на це можна виокремити 2 психологічно полярних види особистості. Які проявляються в соціальній взаємодії:

1. Особистість агресивна – нестійка емоційно, нестійка, така, що намагається компенсувати усе це через демонстрування рішучості, має потяг до ризику. Людина з такими рисами не вміє враховувати усі деталі ситуації, вона не бере до уваги думку інших, стиль спілкування такої людини вирізняється нахабністю та грубістю, безцеремонністю, амбітністю, почуття власної значимості, честолюбством. Агресивні реакції у них виникають легко, а тому складно передбачити їх поведінку.

2. Жертва конфлікту – провокатор виникнення напруженості у стосунках між людьми, тобто мають такий набір особистісних якостей, які породжують агресивне відношення до них в оточення.

Існують також і проміжні особистісні види, що грають позитивну сторону під час вирішення конфліктів.

Є також і інша типологія. Опираючись на моделі поведінки загалом вчені виокремлюють 3 основні види учасників конфліктних ситуацій.

1. Тип деструктивний як вид психіки особистості, яка схильна до вирішення конфлікту та навіть його підсилення чи не до фізичного знищення чи повної поразки суперника. Особливо яскраво такі особистості проявляються на прикладах міжнаціональних конфліктів. Така поведінка детермінується неповним контролем себе. Такі конфліктні люди переважно імпульсивні, мають схильність до ризику, жорстокі. Психологічні дослідження таких осіб проводяться вже досить давно, проте цілий ряд питань, до прикладу, розкриття причин стійкості та схильності до конфліктів так і не вирішено. Така характеристика відповідає характеристиці маскулінної особистості.

2. Тип конструктивний, який навідріз від типу деструктивного, що переживає лише про власний інтерес та через це може зважитись на конфлікт, конструктивний тип особистості намагається уникати породження конфлікту, намагається віднайти рішення, яке буде прийняте обома сторонами. Особа конструктивного типу шукає посередника та здійснює, спрямовані на зняття напруги, дії. Суб'єкти конструктивного типу охоче вступають в переговори, намагаються з'ясувати причину непорозуміння та віднайти засоби до врегулювання його. Варто зазначити, що такий тип притаманний андрогінній особистості.

3. Тип конформний, який у конфлікті надає перевагу поступкам та підкоренню, на протидію продовженню боротьби. Переважно конформна особистість сама своєю поведінкою спонукає агресивні прояви в інших осіб. Деколи така людина грає позитивну роль, до прикладу, коли непорозуміння між людьми не є принциповим. Саме тут поведінковий компроміс – це кращий метод зупинити конфлікт.

Не варто плутати конформну модель поведінки з позицією, що має орієнтиром таку собі «позицію ненасильницького опору агресії та диктатурі». Конформний тип за своїми проявами співвідноситься з фемінною моделлю особистості.

Отже, типи поведінки в конфлікті мають ті самі характеристики, що й типи статевої ідентичності, що є підтвердженням гіпотези про вплив статевої ідентичності на вибір стратегії поведінки в конфлікті.

В конфлікті індивід, як правило, обирає одну з моделей поведінки.

Але на сьогодні питання про вплив усвідомлення своєї статевої приналежності на поведінкові реакції ще не вирішено. З цієї причини було зроблено спробу встановити, як саме статева ідентичність впливає на вибір стратегії поведінки в конфлікті і дати пояснення цьому явищу.

1.3 Самоідентичність як детермінанта вибору стилю поведінки у конфлікті

Стиль (від лат. *stylus* – бронзова паличка, якою у Стародавньому Римі писали на вкритій воском дошці, а іншою, плоскою стороною, стирали написане) – сукупність характерних рис архітектури, літератури або образотворчого мистецтва, мислення й поведінки, властиві для тієї чи іншої епохи, галузі науки чи мистецтв, окремої особи.

У конфліктологічній літературі часто використовується типологія стилів поведінки у конфлікті, розроблена Дж. Г. Скот.

Стиль конкуренції (суперництва, протиборства) використовується вольовими та активними людьми, що схильні самотійно вирішувати конфлікти. У такій стратегії достатньо часто застосовується власність, навіть фізична сила, а також сила волі, характеру.

Стиль ухилення використовується в тому випадку, коли особа, яка нна свому не настоює, проте і не хоче поступатися власним позиціям, обирає тактику ухилення від суперечності. Ситуація, що ігнорується, поведінка ухилення від конфлікту, заміна теми спілкування відбувається у сподіваннях на самотійне розв'язання конфлікту. Такий спосіб поведінки уможливорює вихід з конфлікту навіть без загрози власним інтересам, проте це не вирішує сам конфлікт.

Використовуючи стиль пристосування ми можемо згладити суперечність, проте наперекір власним інтересам. Може бути використаним як тактика у гострій боротьбі чи деякий етап протягом досягнення своєї мети. Він може бути виправданим у тому випадку, коли відповідні умови для бажаного для вас варіанту розв'язання суперечки ще не визріли, проте слід убезпечити пермир'я хоча б тимчасово. При цьому доводиться жертвувати особистими інтересами на користь супротивника. Стиль пристосування прийнятний, коли важливо зберегти дружні стосунки, а можливі втрати не суттєві.

У конфлікті стиль співробітництва описується дослідниками як такий, що акцентується на розв'язанні як своїх інтересів, так і інтересів опонента. У цьому стилі можуть бути використані структури складові інших стилів та стратегій, проте під час співробітництва у них лише роль підпорядкованих, адже вони є психологічними чинниками формування взаємин між учасниками конфлікту.

У стилі компромісу міститься баланс інтересів обидвох сторін. Це така стратегія, де присутня взаємні поступки, коли взаємини між людьми набагато важливіші за отримання якоїсь переваги тимчасово, тобто угода стає базою для наступного позитивного розвитку взаємин. Такий компроміс містить 2 форми, серед яких пасивна та активна.

Для дослідження стилів конфліктної поведінки застосовуються різні психологічні методи – спостереження, бесіда, інтерв'ю, опитування, зокрема, опитувальник стилів конфліктної поведінки Томаса, які будуть застосовані нами на етапі емпіричного дослідження.

Ідентичність як феномен самосвідомості розглядався у працях Т. Буянаса, А. Васильченко, О. Винославської, О. Донченко, О. Ічанської, С. Максименка, В. Москаленко, Л. Орбан-Лембрик, В. Романової, Т. Титаренко [1; 19; 45; 90]. В цих дослідженнях відзначена конфліктність самої соціальної ідентичності та її зв'язок із дискримінацією та упередженням (В. Павленко, Г. Солдатова), проблема впливу на ідентичність з метою запобігання соціальних конфліктів (К. Коростеліна, С. Стрікер).

А звідси питання щодо того, як елемент свідомості – соціальна ідентичність – може впливати на підбір стратегії поведінки в ускладнених конфліктних ситуаціях?

Важливого значення має юнацький вік як період становлення цієї соціальної ідентичності. В тому числі, студентської молоді, коли починають свій професійний шлях, у них відбувається соціальна адаптація та самореалізація професійна, формуються теперішні та майбутні цілі.

Соціальна ідентичність, припускаємо, може бути чинником, який має

вплив на добір пасивного чи активного, жіночого чи чоловічого стилю активності під час конфлікту. У даному випадку нас цікавить, як людина здійснює свій поведінковий вибір під час конфлікту, та як на це впливають основні поняття структури особистісної Я-концепції.

Як інтерсуб'єктивний феномен конфлікт трактують та акцентують увагу на баченні ситуації конфлікту кожним його учасником Н. Грішина, А. Ішмуратов, В. Леві, Л. Петровська, Т. Титаренко. Такий вид конфлікту базується на почсенні через соціально-психологічний феномен, що пояснюється наступною послідовністю дій: ситуація об'єктивна, пояснення ситуації через конфлікт, вибір стилю активності у конфлікті. При цьому перший компонент може бути відсутнім, конфлікт може не мати об'єктивних передумов.

В цьому контексті при моделюванні конфліктної ситуації провідного значення набуває рефлексія учасників конфлікту як здатність розуміти цілі і цінності, їх соціально-рольову ідентичність, індивідуально-типологічні властивості, існуючі норми і стереотипи взаємин, попередній досвід (стиль) поведінки у конфлікті, а також ставлення оточуючих до наявного конфлікту та можливий вплив інших людей на його перебіг.

Наше сприйняття конфліктної ситуації робить опір на безпосередньо саму ситуацію, з одного боку, та на особистісні когнітивні розуміння ситуацій, які є в суб'єкта, – з іншої. Особистісними чинниками, які надають смислу ситуації, є особистісні властивості людини, а також психолого-соціальні особливості її самосвідомості.

Серед психолого-соціальних особливостей значну роль має соціальна схема людських орієнтирів, які входять у структуру самосвідомості людини. Соціальна ідентичність пояснюється двома способами: 1. Бачення себе через соціальні стосунки у поняттях соціальних позицій та ролей; 2. звичайна приналежність до якоїсь соціальної спільноти чи групи. Формування соціальної ідентичності відбувається через синтез ідентифікацій, які мають місце під час звичайної соціалізації. На базі механізму ідентифікації

базуються 3 структурні компоненти, такі як поведінковий, емоційний та когнітивний. Така соціальна ідентичність буває негативною та позитивною та входить до структури самооцінки особистості.

У рамках соціальної психології розвивається теорія соціальної ідентичності, яка об'єднує в собі процес розвитку Я-концепції та самооцінки, відчуття групової приналежності, так званої ідентичності, а також соціальне порівняння. Про це писали М. Боришевський, П. Гнатенко, О. Ічанська, В. Москаленко, Г. Теджфел, Дж. Тернер, Р. Фішер, П. Берк, Дж. Стетс [96; 101]. Отож, опрацювання проблеми соціальної ідентичності потребує використання системного (Б. Ананьєв [6]) і генетичного (С. Максименко [60]) підходів.

Вченими соціальна ідентичність характеризується у декількох напрямках:

1. як необхідний чинник психічного та соціального благополуччя як одна з основних потреб людини;
2. як деяка система, яка володіє своїми базовими структурними елементами;
3. як поштовх до порівняння себе в соціумі, що стає базою у визнанні нерівності соціальних груп та підсилює можливість виникнення конфліктогенності поміж людьми.

Юнацький період є важливим часом для розвитку соціальної ідентичності. У цей час 18-25 років досить інтенсивно формується самосвідомість людини. Особистісний розвиток молодого індивіда має на меті вибудовування структури усіх систем соціальної спрямованості та орієнтованості, а також розмежування на основні та другорядні складові компоненти. Усе це є свідченням формування відповідного людського світогляду, який буде робити самостійно соціальну категоризацію, іншими словами – впорядковувати інформацію через поняття та терміни, які акцентувані в той момент у власній структурі самосвідомості. До приладу, основними соціальними поняттями для юнацтва є успішна діяльність в

навчанні обраної професії, сімейний стан, місце проживання тощо. Основні соціальні ідентифікації забезпечують розуміння значимості деякого конфлікту для юнака та впливають на вибір стилю активної поведінки у конфлікті.

Результати проведеного теоретичного аналізу дають підстави для підтвердження сформульованої нами гіпотези: самосвідомість студентів і віднесення себе до певної категорії встановлює межі для маневру в конфліктній ситуації, визначає стратегії, яким «повинна» слідувати людина з даною ідентичністю, що обумовлена культурологічними й соціально-психологічними факторами. Це положення підтверджують висловлювання про поведінку в конфлікті, наведені студентами – учасниками фокус-групи: «ми, хлопці, не плачемо, якщо треба – в голову настукати зуміємо...», «я дівчина, не битися ж мені, доводиться поступатися», «я не тупий, щоб на роги лізти, знайду шляхи повірішувати питання...». Разом з тим, вибір стратегії поведінки залежить і від уявлення про позицію опонента та нагромадженого раніше досвіду конфліктної взаємодії.

Студенти при внутрішньому конфлікті намагаються шукати вихід самостійно, а при його великої тривалості – звертаються за допомогою або до близьких друзів або до батьків.

При конфлікті з викладачами багато що залежить від їхнього віку, статусу, статі, віднесення до інших соціо-психічним категоріям. Так, в ході анкетування студентами були названі такі категорії викладачів, з якими часто виникають конфлікти. Таким особам приписуються негативні мотиви і якості, які викликають антипатію, ускладнюють комунікацію.

Конфлікти погано впливає на робочі процеси у ВНЗ. При конфлікті через гостроту його перебігу сторонам важко керувати своїми емоціями, зберігати здатність міркувати логічно та самокритично. Конфлікт негативно впливає на соціально-психологічний клімат, відволікає від важливих справ, погіршує самопочуття й часто впливає на домашні стосунки й само ідентичність.

Виникнення конфліктів у вищому навчальному закладі детермінує

комплекс об'єктивних і суб'єктивних чинників. Запобігання й розв'язання конфліктів у ВНЗ має включати дві складові: попередження, а у випадку їх розгортання в активних формах боротьби – врегулювання конфліктів за участі уповноважених студентів-медіаторів, застосування процедур примирення.

Психологічні засоби конструктивного вирішення конфліктів засновані на рефлексії, усуненні хибних установок, розсудливості, стриманості, конструктивного спілкування. Їх застосування дозволяє вийти з конфлікту без великих втрат, з почуттям гідності, позбутися стереотипів і обмежень. Для цього слід піднятися над конфліктною ситуацією, збагативши свій досвід і уявлення про себе, вибудувати нову само ідентичність.

На підставі соціопсихологічної моделі конфлікту розроблено програму дослідження детермінації стилю поведінки в конфлікті її психологічними чинниками: індивідуально-психологічними та соціально-психологічними особливостями.

Соціальне самовизначення студентів забезпечується такими механізмами як соціальна категоризація, ідентифікація, та самооцінка. Процес соціальної ідентифікації тісно пов'язана з позитивним чи негативним ставленням до себе як соціального суб'єкту.

Соціальна ідентичність студентів може бути розглянута в таких координатах, як належність до гендерної групи, груп з різним соціальним статусом (навчання на престижних та непрестижних факультетах, за державним замовленням або за контрактом, відмінники – не встигаючи студенти, вчорашні випускники і студенти з певним життєвим досвідом, місцевий – приїжджий, за етнічною чи мовною ідентичністю (наприклад, україномовні або російськомовні).

Дівчатам властива орієнтація на реально існуючі контактні соціальні групи, побудову комфортних міжособистісних стосунків та переважання соціальної категоризації у процесі самоприйняття. Юнакам властива менша соціальна спрямованість, домінування особистісної самокатегоризації,

прагнення відповідати ідеальному Я-образу, що ґрунтується на нереалістичному членстві в умовних соціальних групах.

Дослідження стилів поведінки в конфліктній ситуації вказує і на відмінність між дівчатами та хлопцями у виборі поведінкової стратегії. Серед чоловіків спостерігається тенденція до суперництва, а серед жінок більш поширена тенденція пристосування. Така відмінність зумовлена існуванням у суспільстві певних соціальних стереотипів пасивності жіночої та активності чоловіків, які формують соціальну ідентичність особистості.

Неадекватність поведінки студентів у конфлікті, на думку науковців, зумовлена обмеженістю життєвого досвіду, не сформованістю та не стійкістю власної ідентичності, відсутністю легітимних інструментів врегулювання конфліктів студентів з оточуючими на основі процедур медіації сторін. Під час фокус-груп, проведених на пілотажному етапі дослідження, студенти визнавали відсутність перспектив «справедливого» завершення конфлікту з викладачем ВНЗ, відсутністю дієвого студентського самоврядування. Спроможного захищати інтереси студентів.

Корисним за таких умов може стати краще усвідомлення студентами власного «Я», розвиток відчуття цілісності особистості, впевненості в собі; усвідомлення значущих життєвих цінностей, утворення позитивної Я-концепції; наявність взаємної підтримки, довіри, вміння коригувати стилі поведінки в конфліктній ситуації залежно від ситуації; використовувати гнучку тактику поведінки при збереженні стратегічних цілей.

Динаміка формування самоідентичності різна для студентів, що знаходяться в різних життєвих умовах: хтось змінив місце проживання (покинув батьківську сім'ю або залишився в батьківському домі, одружився і виховує дітей, змушений поєднувати навчання і роботу, розчарувався у майбутній професії, займається спортом, політикою, захоплений мистецтвом і т. ін. Для формування ідентичності важливим є ідеал для наслідування, проте в наш час має кризу ідеалів, їх втрату.

Професійна ідентичність студента – це єдність уявлень про себе,

емоційних переживань і усвідомленої активності, пов'язаних з набуттям професії, на основі яких з'являється відчуття тотожності з собою як майбутнім фахівцем й «хорошою людиною».

Система уявлень про себе в рамках професійної ідентичності студента містить уявлення про себе як про майбутнього фахівця (що належить до певної професійної групи), про своїх професійних і навчально-професійних цілях, про свої можливості по реалізації цих цілей, значимості навчальної групи, відносин з іншими студентами та викладачами, в тому числі і про стилі належної поведінки в ситуації конфлікту.

Нерівномірний характер розвитку професійної ідентичності студентів різних курсів та напрямів підготовки породжує конфлікти різного рівня і змісту: всередині особистісні, міжособистісні, в тому числі з однокурсниками та викладачами.

Особистісні та міжособистісні конфлікти нерідко або пов'язані між собою або взаємно впливають один на одного. Стратегії поведінки студентів залежать від гостроти і тривалості конфліктів, їх значущості в контексті самоідентичності та важливості для досягнення її життєвих цілей.

Враховуючи наведену думку, у нашому дослідженні ми приділимо головну увагу соціально-психологічній та індивідуально-типологічній ідентичності студента та ідентифікацію ним опонента в конфлікті, а також соціального контексту як фону, на якому відбувається взаємодія конфліктуючих сторін. Перебіг конфлікту залежить від соціально-психологічних і та індивідуально-типологічних властивості осіб, що знаходяться у конфлікті та їх психічному відображення.

У структурі індивідуально-типологічних детермінант конфліктної поведінки провідне значення матимуть емоційно-вольові якості, когнітивні процеси, а також соціальну ідентичність. Йдеться, зокрема, про рівень тривожності, вразливості особи та форми захисту власних інтересів, в тому числі й види агресивності, про соціальний інтелект як здатність розуміти позицію та індивідуально-типологічні особливості «супротивника», вміти

передбачати його дії, а також від усвідомлення цілей та цінностей референтної спільноти, з якою ідентифікує себе суб'єкт.

Психологи традиційно виділяють два різновиди ідентичності – особистісну і соціальну. Особистісна ідентичність трактується як комплекс рис та інших індивідуальних характеристик, що відрізняється певною сталістю чи, принаймні, наступністю в часі і просторі, що дозволяє диференціювати даного індивіда від інших людей.

Соціальна ідентичність трактується в термінах групового членства, приналежності до більшої чи меншої групи, в яку-небудь соціальну категорію. Співвідношення особистісної та соціальної ідентичності неоднозначне. Розвиток ідентичності відбувається у декількох напрямках. По-перше, розвиваються потреби, інтереси та інші компоненти, пов'язані з елементами ідентичності, по-друге, розвиваються домагання особистості в плані все більш чіткого визначення того, якою людиною хоче бачити себе, по-третє, відбувається все глибше усвідомлення себе, своїх можливостей і потреб, нарешті, відбувається вдосконалення способів та спеціальних засобів досягнення ідентичності. Рушійною силою розвитку ідентичності виступає суперечливість результатів системного розбіжності: взаємопроникнення соціальної та особистісної ідентичності і зростання їхньої нестійкості за рахунок внутрішніх протиріч.

Ціннісні орієнтації, будучи одним із центральних особистісних утворень, виражають внутрішню сторону ставлення суб'єкта до дійсності і тісно пов'язані з формуванням спрямованості особистості (Б.Г. Ананьєв, Г.М. Андрєєв, І.С. Кон, С.Л. Рубінштейн, В.А. Ядов). Саме вони визначають специфіку мотивації поведінки особистості та істотно впливають на всі аспекти її діяльності. Ранній юності притаманне оптимальне поєднання умов для формування ціннісних орієнтацій як стійкої властивості особистості. Розвиток особистості в цьому віковому періоді характеризується якісною перебудовою всієї системи ціннісних орієнтацій, початком її становлення як цілісної структури (Л.І. Божович, І.С. Кон, Т.К. Мухіна). Висновок про те, що

саме ціннісні орієнтації детермінують процес особистісного самовизначення старшокласників (І.В. Дубровіна, Б.С. Круг, В.А. Ядов), дозволяє досліджувати психологічні особливості названого процесу шляхом виявлення рівня сформованості ієрархічної структури ціннісних орієнтацій та аналізу їх змісту [21].

Система ціннісних орієнтацій обумовлює змістовну сторону спрямованості особистості і становить основу відносин з навколишнім світом, з іншими людьми, з самим собою, основу світогляду і ядро мотивації життєвої активності. Ціннісні орієнтації виступають як одна з важливих характеристик особистості. Від них залежить активність людини, прагнення до самоактуалізації, самовдосконалення, рівень досягнень, прагнень, сподівань. Формування ціннісних орієнтацій означає становлення особистості жінки як активного суб'єкта соціальної дійсності. Виділяють три групи жінок, що відрізняються за ставленням до праці [46, с. 59]:

1. Жінки орієнтовані на традиційні відношення чоловіка та жінки у сім'ї, де жінці відводиться роль хранительки домашнього вогнища, а чоловіку роль здобувача та комунікатора. Він повинен матеріально забезпечувати сім'ю та здійснювати зв'язок з малою групою – сім'єю, та великою – суспільством.
2. Жінки, де важливе місце займає орієнтація на професійну діяльність, економічну самостійність, самореалізацію незалежно від матеріальної забезпеченості чоловіка.
3. Жінки, з чітко вираженою орієнтацією, оскільки зароблені нею гроші життєво необхідні для неї самої, її сім'ї незалежно від шлюбного статусу жінки.

Формування ціннісних орієнтацій пов'язане із процесом професійного становлення і новоутворенням юнацького віку. Найважливішою характеристикою ранньої юності виступає орієнтація на майбутнє, яка створює позитивний емоційний фон ставлення особистості до себе, стимулює

її активність і є основою її розвитку. Основою формування ціннісних орієнтацій молоді є процес засвоєння цінностей життя. Усвідомлення свого місця в майбутньому, своєї життєвої перспективи є центральним новоутворенням психічного і особистісного розвитку в цьому віці.

Роль ціннісних орієнтацій у професійній спрямованості студентів полягає в тому, що вони детермінують професійну поведінку, забезпечуючи зміст і спрямованість діяльності і додаючи зміст професійним діям. У дослідженнях Є. Клімова, В. Сержантова, В. Шадріковата інших ціннісні орієнтації виступають як важливий механізм регуляції діяльності. Найбільш яскраво ця роль системи ціннісних орієнтацій виявляється стосовно професійної діяльності. На думку Є. Клімова, для кожної визначеної професійної групи характерний свій зміст діяльності, своя система цінностей. При цьому, як підкреслює Л. Дика, сьогодні професійно важливі якості «стають похідними від моральних якостей людини..., від ієрархії ціннісних орієнтацій» [5].

Студенти зосереджують свою увагу переважно на життєвій перспективі. В усвідомленні ціннісних аспектів життєвого шляху спостерігається тенденція до недиференційованого або слабодиференційованого відображення ціннісних орієнтацій. У кожного другого юнака або дівчини існує конфлікт у ціннісній сфері між професійними та позапрофесійними цінностями. Для більшості характерна мотивація, орієнтована на вирішення проблем власної самореалізації, спілкування, навчання та майбутньої професії. Серед домінуючих цінностей переважають: «цікава робота», «дружба», «щасливе сімейне життя», «любов».

Процес формування ціннісних орієнтацій молоді являє собою складний соціально-психологічний феномен, на який впливають і міжособистісні відносини підлітка з однолітками, і сім'я, і шкільний учитель, тренер, керівник гуртка. Поряд з іншими факторами (сімейні традиції, характер емоційного контакту дорослих членів сім'ї з дитиною та ін) рівень

освіти і кваліфікації батьків робить істотний вплив на вибір професії старшокласником.

Найбільш цікаві з точки зору формування системи ціннісних орієнтацій особистості старший підлітковий і перехідний до юнацького вік. Особливе значення його для формування ціннісної структури визначається характерною для цього періоду специфічною ситуацією розвитку.

Для оцінки сформованості професійного самовизначення школярів можна використовувати наступні емпіричні індикатори: наявність професійних намірів; стійкість професійного інтересу; переважання змістовних мотивів вибору професії; інформованість учня про основні аспекти майбутньої професійної діяльності; практичний досвід в обраній сфері трудової діяльності, прагнення пізнати даний вид праці. У наш час, коли інформаційний потік повідомлень, що стосуються шляхів працевлаштування, (вибору навчального закладу для продовження навчання, тимчасової й сезонної зайнятості, гуртків і секцій, у яких можна розвинути свої здібності, набути додаткових умінь і навичок тощо) великий і розрізнений, підліткові який прагне продовжити свою освіту (або працевлаштуватися), стає все важче зробити свій вибір.

Часто старшокласники при досить великій кількості навчальних закладів міста, важко зробити правильний вибір свого навчального закладу. Це відбувається як через невиконану раніше профорієнтаційну роботу (школярі не знають, яка спеціальність підходить для них найбільше); так і через брак інформації про навчальні заклади.

Ціннісні орієнтації – це відображення в свідомості людини цінностей, визнаних їм як стратегічних життєвих цілей і загальних світоглядних орієнтирів.

У системі життєвих цінностей сучасних жінок професійна діяльність займає надзвичайно важливе місце. Особливість тут полягає в тому, що сенс трудової діяльності жінки бачать насамперед у підвищенні матеріального добробуту сім'ї. Професійна кар'єра переважної більшості життєвою цінністю

не є. Важливою життєвою цінністю жінки вважають освіту. Підвищення освітнього рівня розглядається як умова професійного зростання, підвищення матеріального добробуту і самореалізації.

Одночасно з цим система ціннісних орієнтації особистості, будучи відображенням цінностей соціального середовища, сама може впливати на групові норми і цінності. Індивідуальні ціннісні орієнтації окремих членів групи взаємодіють, а через міжособистісні взаємини впливають на колективні.

Видається цілком природним, що для студентів найбільш значущими є характеристики і цінності, що необхідні для особистого життя. Водночас насторожує недостатня представленість тих цінностей та якостей, які характеризують їх соціальну та професійну спрямованість, самореалізацію.

В залежності від того, які ціннісні орієнтації переважають у людини, їх зміст та відповідність між значущістю та реалізованістю, вона виробляє певний стиль поведінки, яким керується у своєму житті для досягнення поставлених цілей [72].

Отже, ціннісні орієнтації є важливим компонентом структури особистості, в них ніби резюмується весь життєвий досвід, накопичений особистістю в її індивідуальному розвитку. Це той компонент структури особистості, який являє собою певну вісь свідомості, навколо якої обертаються помисли і почуття людини і з точки зору якої вирішується багато життєвих питань. Таке розуміння ціннісних орієнтацій дає змогу пояснити та емпірично вивчати спрямованість діяльності особистості в будь-який момент її життя.

Попри прийняття Україною нормативно-правових актів, що забезпечують рівний доступ для чоловіків і жінок до професій і посад на ринку праці, спостерігається низка негативних тенденцій щодо економічного становища жінок. Серед них зростання гендерного розриву у розмірах доходів, прискорення фемінізації бідності, підвищення безробіття [7].

Дж. Міллер зазначила, що особистісний розвиток жінки відбувається у спілкуванні й підтриманні стосунків з іншими людьми. Чоловікам, натомість, для особистісного зростання необхідне усамітнення. Емпатія, чуйність, прагнення причетності та взаємності у стосунках є результатом життєвого досвіду жінки. У чоловічому сприйнятті це є виявом залежності, що ототожнюється з інфантильністю, тобто незрілістю [68]

Д. Левінсон він підкреслив суттєві статеві особливості у реалізації основних життєвих завдань [68]:

Мрії жінок – мрії є більш розробленими, мрії стосовно сім'ї, заміжжя та суспільної діяльності, є ієрархізованими і, водночас, сумісними між собою.

Мрії чоловіків – загалом концентруються навколо роботи і кар'єри.

Професійний успіх жінок – через суспільні стереотипи (загалом маскулінного образу професіонала) період становлення жінки-спеціаліста пролонгований до 20 років (від 20 до 40 років). Підмічено, що до 30 років жінки вибудовують кар'єру за чоловічим взірцем. Жінки звертають увагу не лише на кар'єрне зростання, а й на задоволення особистих потреб.

Чоловіки розглядають кар'єру, як засіб самовизначення у період дорослості. Успіхи у кар'єрі вони сприймають як еквівалент свого особистісного зростання та значущості.

Можна підкреслити більшу інтернальність жінки у формулюванні мрії свого життя, а також різноманітність цілей життя. Основна проблема особистісного зростання жінки – це подолати підвладність суспільним стереотипам і зрозуміти власні цілі, навчитись гнучко їх реалізовувати у сприятливі періоди життя.

Стосовно жінки, логічним є висновок про те, що її зрілість формується у міжособистісних стосунках і виявляється в умінні підтримувати і турбуватися.

Чоловіки, за Д. Левінсоном, упродовж усього життя сконцентровані на своїй роботі. Оскільки вони пов'язують особистісне зростання і кар'єру,

то гостро переживають невідповідність власних очікувань до наявного результату. Разом з тим їм можна зарадити, якщо надати зовнішню підтримку у кризові періоди життя.

Гендер – один із базових вимірів соціальної структури суспільства, який разом з іншими соціально-демографічними та культурними характеристиками (раса, клас, вік) організовує соціальну систему. Соціальне відтворення гендерної свідомості на рівні індивідів підтримує засновану за ознакою статі соціальну структуру. Гендер надає соціально-рольовий статус особистості, який визначає можливості в освіті, професійній діяльності, суспільному виробництві. У зв'язку з цим перспективним і актуальним стає вивчення професійного становлення особистості з позиції гендерного підходу, коли в центрі уваги стає учень і його особистісні особливості [45, с. 22].

В окремих дослідженнях маскуліність та фемінінність, з одного боку, розглядаються як феномени, що виражаються в уявленнях, установках, стереотипах, що в процесі соціалізації формують саму гендерну ідентичність, а з іншого – реалізуються у формі індивідуальної гендерної ідентичності – маскулінної, фемінінної, андрогенної. Л.М. Долгих писав про те, що прояви гендерної ідентичності оформлюються у гендерні ролі як сукупність норм, стандартів, очікуваних взірців поведінки людини залежно від її біологічної статі, яку людина реалізовує, здійснює у моделі своєї поведінки, стильових особливостях діяльності тощо. За Л. Долгих статево-рольова стереотипізація обмежує життєві та професійні домагання молоді щодо розкриття себе у професіях на основі власних професійних здібностей та потенціалу при побудові професійної перспективи [16].

Обумовленість вибору майбутньої професійної діяльності існуючим розподілом на чоловічі та жіночі види діяльності саме за статево-рольовими стереотипами, не враховуючи при цьому рівень розвитку індивідуальних якостей, які дозволяють успішно її здійснювати. І.С. Кон зазначає, що

історично жінкам на відміну від чоловіків відведено залежну, підпорядковану роль [35, с. 154-160].

На думку Н. Гапон, існують переваги вільної від жорсткого виконання гендерних ролей молоді щодо можливості реалізувати себе у професіях більш широкого спектра. Високий рівень маскулінності у чоловіків та фемінінності у жінок може обумовлювати завищені життєві та професійні домагання та розчарування від їх нереалізованості у перших та занижені домагання в останніх [12].

Життєві домагання жінок більш стійкі, терплячі, цілеспрямовані, лише позитивно емоційно забарвлені на відміну від чоловічих очікувань, які сміливіші, ризикованіші, більш плинні, мінливі, нестійкі, можуть бути як позитивно, так і негативно забарвлені в емоційному плані. Життєві домагання чоловіків на основі швидкої, оперативної мотивації спрямовують, а жіночі на основі терплячої, тривалої мотивації формують усталене ставлення до перешкод та обмежень. Нове та цікаве у предметній діяльності чоловіків та у комунікативній сфері жінок сприяє підвищенню рівня життєвих домагань, за умови віри у свої можливості.

Як зазначає Є.П. Ільїн, у юнаків професійне самовизначення детерміноване чинниками далекої перспективи та формується в руслі загальної життєвої перспективи й органічно входить у нього. У дівчат життєве і професійне самовизначення не пов'язані між собою, для них характерна велика емоційність і ситуативність самовизначення, менш цілісний світогляд. Найближчі плани дівчат визначаються в основному пізнавальними інтересами і рівнем емоційної збудливості. У юнаків планування найближчої перспективи обумовлене інтелектуальними показниками (комбінаторне мислення, загальний рівень інтелекту) і рівнем самоконтролю [23, с. 68].

Д. В. Навольська наголошує на вищому рівні професійних домагань у хлопців, які орієнтовані на досягнення високого статусу і начальницьких посад, одержання матеріальних благ, а домагання дівчат не йдуть далі посад

керівників середньої ланки та орієнтовані на максимальне задоволення професійних інтересів в обраній професії. Такі домагання орієнтують хлопців на вертикальний тип кар'єри, а дівчат – на горизонтальний [10, с. 299–300].

Таким чином, спираючись на існуючі дослідження гендерних особливостей професійного становлення, можна назвати такі прогнозовані відмінності професійних домагань: існує гендерна асиметрія у професійному становленні: хлопцям притаманне прагнення домінування, досягнення мети, високої конкурентоспроможності, професійної успішності, втілене у високих посадах та матеріальних благах у майбутньому, планування майбутнього детерміноване причинно-наслідковою моделлю світу; їхні домагання стратегічні – сміливі, ризиковані, плинні, мінливі, можуть бути як позитивно, так і негативно забарвлені в емоційному плані, орієнтовані на швидке кар'єрне зростання; для дівчат характерні тактичні, конкретні, прості, реалістичні та гнучкі життєві домагання та уявлення про бажане майбутнє, вони більш стійкі, терплячі, цілеспрямовані, лише позитивно емоційно забарвлені, орієнтовані на максимальне задоволення професійних інтересів та самореалізацію в обраній професії [25, с. 29].

Висновки до першого розділу

Гендерна ідентичність – це різновид соціальної ідентичності поряд з іншими соціальними ідентичностями: професійною, родинною, релігійною тощо. В основі гендерної ідентичності лежить відчуття приналежності до чоловічої або жіночої статті. Гендерна ідентичність обов'язково має бути сформованою, а також одночасно включає біологічні, психологічні і соціальні характеристики. Гендерна ідентичність схильна до змін унаслідок процесу дослідження і вибору у сферах, що становлять основу за планової діяльності.

Проблема гендерної детермінації конфліктної поведінки особистості вимагає чіткого визначення поняття конфлікту, стратегій поведінки в ньому та особистісних детермінант.

При змістовному аналізі психологічної літератури, щодо проблем конфліктології виділяється загальна логіка понятійної схеми опису конфлікту. Такий підхід у вітчизняній психології був запропонований Л.О. Петровською. Нею виділені чотири категоріальні групи: структура конфлікту, його динаміка, функції та типологія. На даний момент виділяється одинадцять груп понять в психологічному аналізі конфлікту.

Існують різні класифікації конфліктів, що цілком природно, оскільки багатомірність і психологічна складність вказаного явища дозволяють вибирати різні підстави для їх аналізу. Згідно з методом Томаса-Кілмена можливі п'ять основних типів поведінки людини в конфліктній ситуації: конкуренція, уникнення, пристосування, співробітництво, компроміс.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ НА ПОВЕДІНКУ В КОНФЛІКТІ

2.1. Особливості вибірки та загальна процедура дослідження

У другому розділі випускної роботи ми поставили за мету виявити вплив гендерної ідентичності особистості студента на поведінку в конфлікті.

Наше дослідження проводилося на базі Львівського державного університету внутрішніх справ. Емпіричну вибірку склали студенти першого курсу спеціальності «Правознавство». Загальну кількість досліджуваних складають 39 студентів: 21 юнак та 18 досліджуваних дівчат.

Для досягнення поставленої мети ми використали комплекс наступних методів:

1. «Опитувальник фемінності та маскулінності» Сандри Бем дозволяє визначити основний тип гендерної ідентичності;
2. Тест опису поведінки К. Томаса дозволяє виявити домінуючі способи реагування в конфліктних ситуаціях;
3. Тест «Рівень конфліктності особистості» Неустроєвої Г.Н. дозволив дослідити рівень конфліктності досліджуваних;
4. Методика «Діагностика стратегій розв'язання конфліктних ситуацій Д. Джонсона і Ф. Джонсона»;
5. Методи статистичної обробки.

«Опитувальник фемінності та маскулінності» Сандри Бем – це найбільш широко використовуваний інструмент для вимірювання того, як доросла людина оцінює себе з точки зору гендеру. Опитувальник складається з 60 прикметників, кожен з яких досліджуваний оцінює за 7- бальною шкалою, виходячи з того, наскільки точно він його характеризує. Двадцять прикметників з цього списку створюють шкалу чоловічності, ще двадцять складають жіночність, останні двадцять – нейтральні. Прикметники були

відібрані виходячи з того, які характеристики рахувалися гендерно-відповідними в той час, коли створювалася шкала. Це робилося з метою з'ясувати місце гендеру в культурному контексті, а не особистості окремої людини [33, с.95].

Індивід, котрий набрав велику кількість балів як по шкалі чоловічності, так і по шкалі жіночності, вважається андрогінним; той, хто набрав високий бал по шкалі жіночності, але низькі – по шкалі чоловічності, вважається жіночним; той же, в якого бал по шкалі чоловічності набагато перевищує результати по шкалі жіночності, вважається чоловічим. Терміном «недиференційований» в цьому опитувальнику позначаються ті, які набрали однаково низькі бали по шкалі чоловічності, так і по шкалі жіночності.

Маскулінність – це типові традиційні чоловічі риси такі як: незалежність, цілеспрямованість, домінантність, впевненість в собі та інші.

Фемінність – це типові традиційні жіночі риси такі як: поступливість, м'якість, чуттєвість, сором'язливість, ніжність, здатність співчувати та співпереживати.

Індивід не обов'язково є носієм чітко вираженої психологічної маскулінності чи фемінності. В особистості можуть бути представлені вагомі риси як маскулінного, так і фемінного типу. Вважають, що у андрогенного типу ці риси гармонічно поєднуються та доповнюють один одного. Вважають, що таке гармонічне поєднання підвищує адаптивні можливості таких людей [33, с.101].

«Тест опису поведінки К. Томаса». В нашій країні тест адаптований Н.В. Гришиною для вивчення особистісної схильності до конфліктної поведінки. Для описання поведінки людей в конфліктних ситуаціях К. Томас вважає використовувати модель регулювання конфліктів, основними вимірюваннями в якій виявляються кооперація, яка пов'язана з увагою людини до інших людей, які мають конфлікт, і наполегливість, для котрої характерний акцент на захисту особистих інтересів. Відповідно цим двом

основним вимірюванням К. Томас виділяє слідуючі способи регулювання конфліктів:

1. конкуренція
2. уникнення
3. співробітництво
4. компроміс
5. пристосування

К. Томас вважає, що при уникненні конфліктів ні одна з сторін не досягає успіху при таких формах поведінки, як конкуренція, пристосування і компроміс, або один з учасників виявляється в виграші, а інший програє, або обоє програють, так як ідуть на компромісні уступки. І тільки в ситуаціях співробітництва обоє сторін виявляються в виграші.

В своєму опитуванні по виявленню типових форм поведінки К. Томас описує кожен з п'яти перерахованих варіантів 12 судженнями про поведінку індивіда в конфліктній ситуації.

Тест «Рівень конфліктності особистості» Неустроєвої Г.Н. використовується для діагностики рівня конфліктності особистості. Тест складається з 14 тверджень, досліджуваним необхідно обрати те твердження, яке вони вважають більш прийнятним для себе.

Обробка результатів відбувається за рахунок складання повної суми балів за ключем:

- 14 – 17 балів – дуже низький рівень конфліктності;
- 18 – 20 балів – низький рівень конфліктності;
- 21 – 23 балів – ближче до середнього;
- 24 – 26 балів – середній рівень конфліктності;
- 27 – 29 балів – вище середнього;
- 30 – 32 балів – середній рівень конфліктності;
- 33 – 35 балів – ближче до високого;
- 36 – 38 балів – високий рівень конфліктності;
- 39 – 42 балів – дуже високий рівень конфліктності.

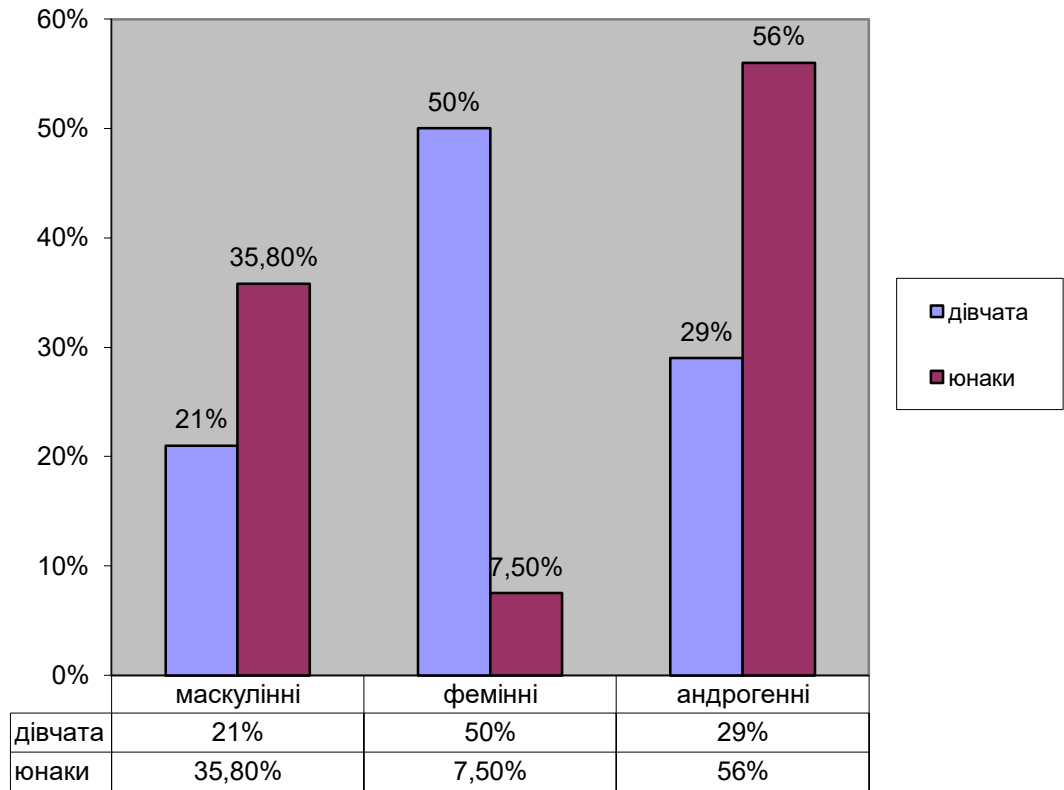
Методика «Діагностика стратегій розв’язання конфліктних ситуацій Д. Джонсона і Ф. Джонсона» використовується для визначення стилів поведінки особистості в конфлікті. Методику було перекладено українською мовою, оцінено надійність Кушніруком Т.Д.

Для опису типів поведінки в конфліктних ситуаціях Д. Джонсон і Ф. Джонсон вважають за необхідне використання двомірної моделі регулювання конфліктів – базовими вимірами, в якій є кооперація, що пов’язана з зацікавленістю людини в інтересах інших та напористість, для якої характерний акцент на захисті власних інтересів, та досягнення мети. Відповідно з цим і виділяються основні стратегії поведінки в конфлікті: втеча, примус, згладжування, компроміс, конфронтація. Респонденту пропонується 35 висловлювань щодо його поведінки в конфліктній ситуації, ступінь погодження з якими необхідно оцінити за 5-бальною шкалою на основі самоаналізу та самооцінки.

Методи статистичної обробки. Ми обрали та використали при обробці отриманих даних *кореляційний аналіз*. Метою обробки матеріалу є характеристика не тільки ряду за одним аргументом, але і співвідношення рядів даної сукупності за кількома аргументами. Коли при зміні двох аргументів однієї сукупності кожному певному значенні кожного аргументу відповідає тільки одне значення другого, це свідчить, що між цими двома рядами існує повна функціональна залежність (пряма чи зворотна).

2.2. Кількісний та якісний аналіз отриманих результатів

Під час аналізу результатів досліджуваних за допомогою методики Сандри Бем нами було виявлено наступне (рис. 2.1):

Рис. 2.1. - Розподіл результатів хлопців та дівчат за методикою Сандри Бем (у %)

Отже, найбільш виражені риси характеру у хлопців – це андрогенні (56 %), 35,8 % хлопців мають маскулінні риси характеру і лише 7,5 % фемінні. Більшість дівчат мають фемінні риси характеру (50 %), але попри це 29 % дівчат мають андрогенні риси та 21 % мають маскулінні риси характеру.

Таким чином ми виявили, що більшість хлопців (56 %) та 29 % дівчат мають андрогенні риси характеру. Відповідно існуючим уявленням, індивід не обов'язково являється носієм чітко вираженої маскулінності та фемінності. В особистості можуть бути на однакових початках представлені суттєві риси як маскулінності, так і фемінності. При цьому припускається,

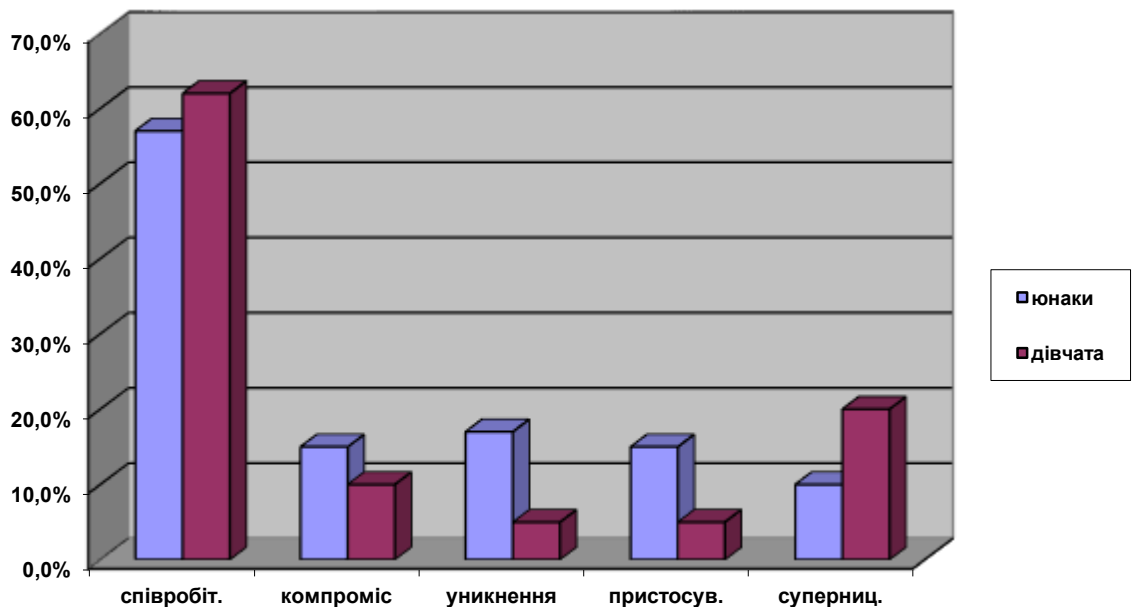

що у андрогена ці риси представлені гармонійно і доповнюють один одного. Вважається, що така гармонійна інтеграція маскулинних та фемінних рис збільшує адаптивні можливості андрогенного типу.

35,8 % досліджуваних хлопців, мають маскулінні риси характеру. Треба також відзначити, що 21 % дівчат також мають маскулінні риси характеру. Дані досліджувані агресивні, домінантні, впевнені в собі, самостійні, схильні до ризику, до лідерства, схильні захищати свої погляди, мужні, індивідуальні, незалежні.

Більшість дівчат – 50 % та двоє хлопців (7,5 %) в нашому дослідженні мають фемінні риси характеру, що свідчить про них, як про поступливих, ніжних, довірливих, спокійних, емоційних, м'яких, слабких, практичних, консервативних, інтуїтивних, емпатійних та інфантильних особистостей.

Під час проведення «Тест опису поведінки К. Томаса» ми аналізували отримані результати хлопців та дівчат щодо стратегій поведінки в конфліктних ситуаціях (рис. 2.2).

Рис. 2.2. - Розподіл результатів за методикою «Тест описання поведінки Томаса» (у %)

Як видно з рис. 2.2 більшість досліджуваних юнаків та дівчат в конфліктних ситуаціях користуються таким способом поведінки як – співробітництво (57 % юнаків та 62 % дівчат), а це говорить про те, що учасники конфліктних ситуацій приходять до альтернативи, яка повністю задовольняє інтереси конфлікуючих сторін. Кожна сторона бажає добровільно і на рівноправній основі вирішувати спірні питання, з тим щоб, в кінцевому рахунку, прийти до певної згоди відносно взаємовигідного вирішення значимої для усіх проблеми.

15 % досліджуваних юнаків та 10 % дівчат вирішують конфліктні ситуації за допомогою компромісу. Як відомо, здібність до компромісу високо ціниться, однак ця стратегія ефективна лише в деяких випадках. Учасники конфлікту, які мають різні ранги, схильні до досягнення домовленості, щоб виграти час і зберегти сили, не йти на розрив відношень, уникнути зайвих втрат. Рівні по рангу конфлікуючі сторони, мають взаємовиключаючі інтереси, усвідомлюють необхідність змиритися з даним положенням справ і розстановкою сил. Суб'єкти конфлікту добре усвідомлюють його причини і розвиток, щоб судити реально про ті обставини, всі «за» та «проти» своїх інтересів.

17% досліджуваних юнаків та 5% дівчат користуються стратегією – уникнення, що вказує на відсутність прагнення до кооперації, так і відсутність тенденції до досягнення своїх цілей.

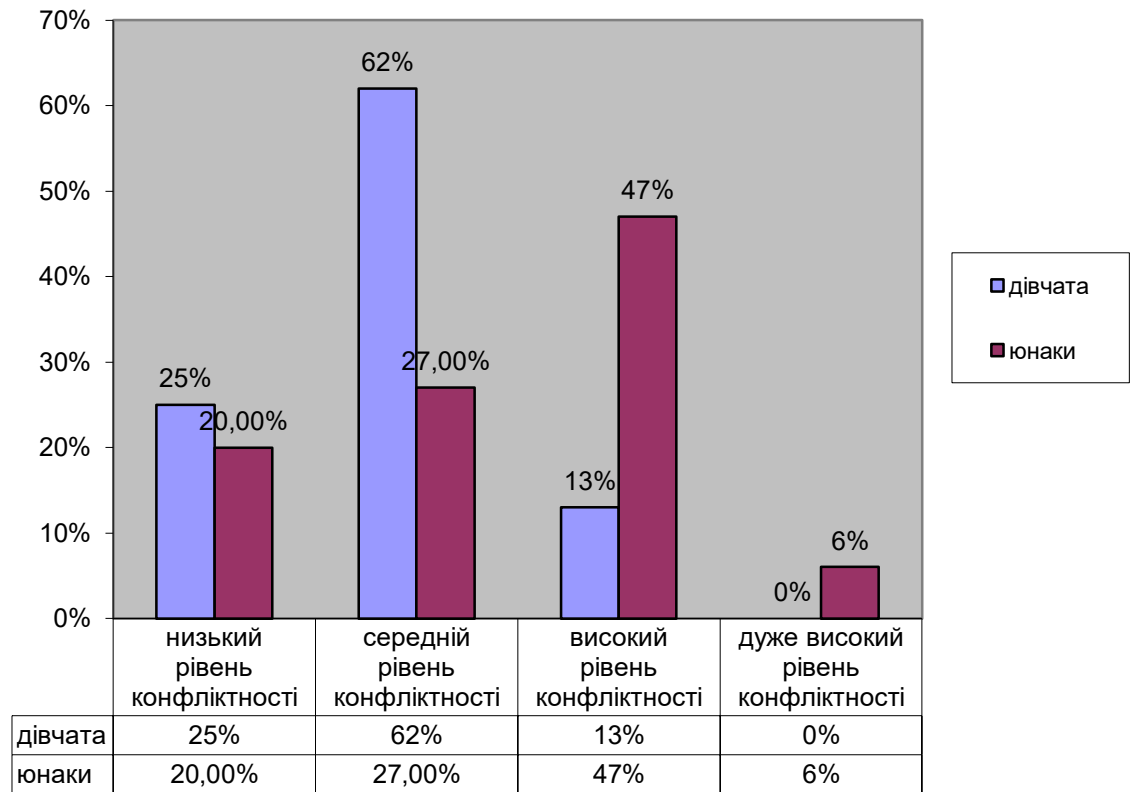
15% юнаків та 5% дівчат використовують стратегію пристосування, яка характеризується принесенням в жертву своїх інтересів заради іншого.

20% дівчат та 10% хлопців використовують стратегію суперництва, а отже намагаються вирішувати конфліктні ситуації з урахуванням своїх інтересів.

Тест «Рівень конфліктності особистості» дозволив нам виявити наступне (рис. 2.3)

Більшість юнаків (47%) мають високий рівень конфліктності, а більшість досліджуваних дівчат мають середній рівень конфліктності (62%).

Результати досліджуваних юнаків вказують на те, що вони у конфліктних ситуаціях намагаються будь-якою ціною бути першими, мають надмірну принциповість, консерватизм мислення, прагнуть до незалежності, несправедливо оцінюють вчинки і дії інших.

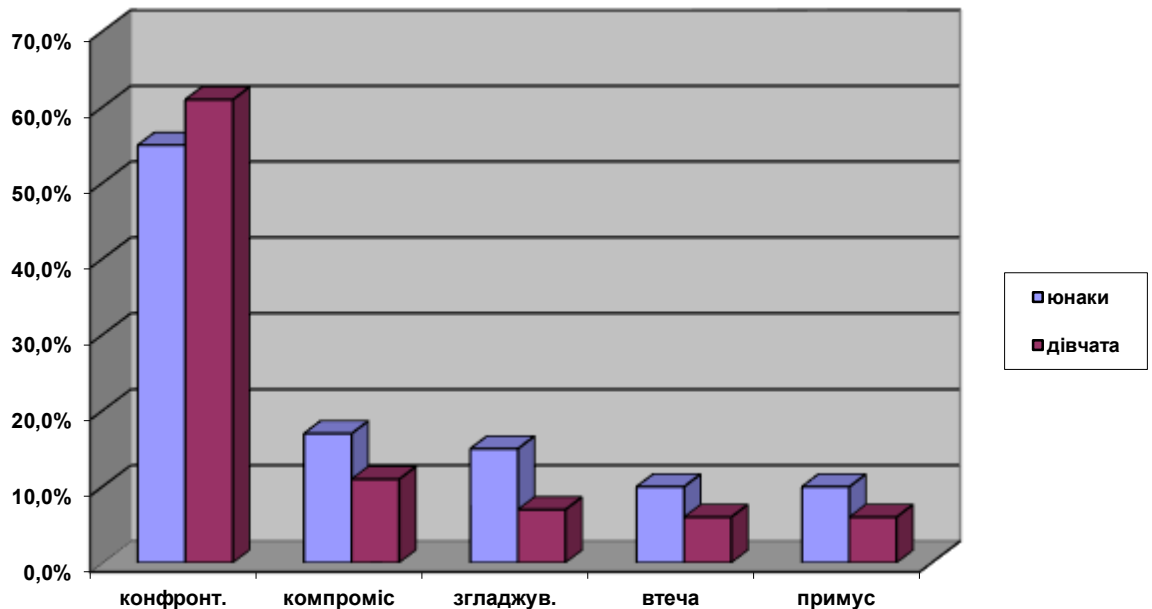

Рис. 2.3. - Розподіл результатів тесту «Рівень конфліктності особистості» Неустроєвої Г.Н. (у %)

На відміну від хлопців, більшість дівчат, мають середній рівень конфліктності, а отже в залежності від ситуації можуть йти на поступки, намагатися співпрацювати з опонентом по конфлікту, а інколи відстоювати власну думку.

Слід відзначити, що 27% досліджуваних юнаків мають середній рівень конфліктності, 20% хлопців мають низький рівень конфліктності, 6% мають дуже високий рівень конфліктності та 13% досліджуваних дівчат мають високий рівень конфліктності.

Під час проведення методики «Діагностика стратегій розв'язання конфліктних ситуацій Д.Джонсона і Ф.Джонсона» ми аналізували отримані результати досліджуваних студентів щодо стратегії розв'язання конфліктів (рис. 2.4.)

Рис. 2.4. - Розподіл результатів за методикою «Діагностика стратегій розв'язання конфліктних ситуацій Д. Джонсона і Ф. Джонсона» (у %)

Наглядно видно, що більшість досліджуваних юнаків (55%) та дівчат (61%) обрали стратегію конфронтації у розв'язанні конфліктів, а це свідчить про те, що досліджувані високо цінують власні цілі та стосунки та розглядають конфлікти як проблему, яку потрібно розв'язувати і шукати таке рішення, яке б задовольнило як власні цілі, так і цілі супротивної сторони в конфлікті. Вони сприймають конфлікти як засіб поліпшення стосунків шляхом послаблення напруження між двома людьми..

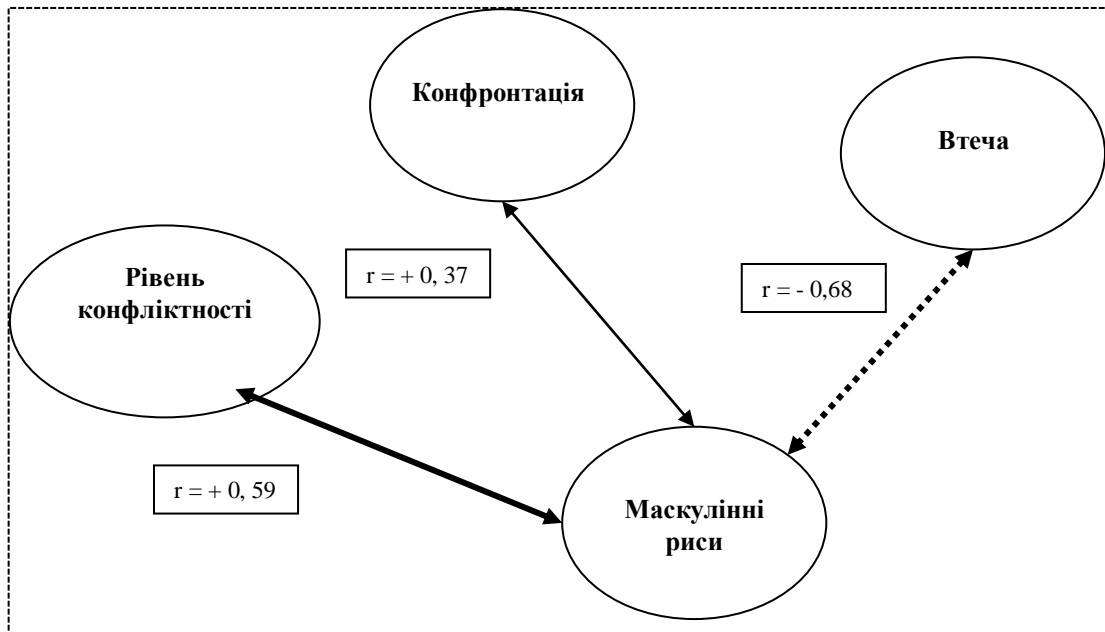
17% досліджуваних юнаків та 11% дівчат вирішують конфлікті ситуації за допомогою компромісу. Таким чином вони шукають такого рішення конфлікту, коли б обидві сторони мали вигоду – «золоту середину» між двома крайніми позиціями. Готові жертвувати заради досягнення згоди для спільного добра частиною своїх домагань, так і стосунків.

10% юнаків та 6% дівчат користуються стратегією втечі, яка характеризується відмовою від власних цілей та стосунків. Використовуючи дану стратегію в конфлікті, учасники відмовляються від власних цілей та стосунків. Вони тримаються далі від спірних питань, через які виникає конфлікт, так і від людей, до яких він причетний.

15% досліджуваних дівчат та 3% хлопців використовують стратегію примусу, а отже намагаються перемагати опонентів тим, що силоміць примушують їх приймати потрібне їм рішення конфлікту. Для них найважливіше є власні цілі, а стосунки з людиною мають дуже мале значення. Потреби інших людей їх не турбують, вони хочуть бути переможцями.

Під час проведення *кореляційного аналізу* нами було виявлено наступне:

Аналізуючи отримані результати, які зображені на рис. 2.5 варто відмітити, що існує взаємозв'язок між показником «маскулінні риси» та такими як, «рівень конфліктності» $r=+0,59$, «конфронтація» $r=+0,37$ та показником «втеча» $r=-0,68$.

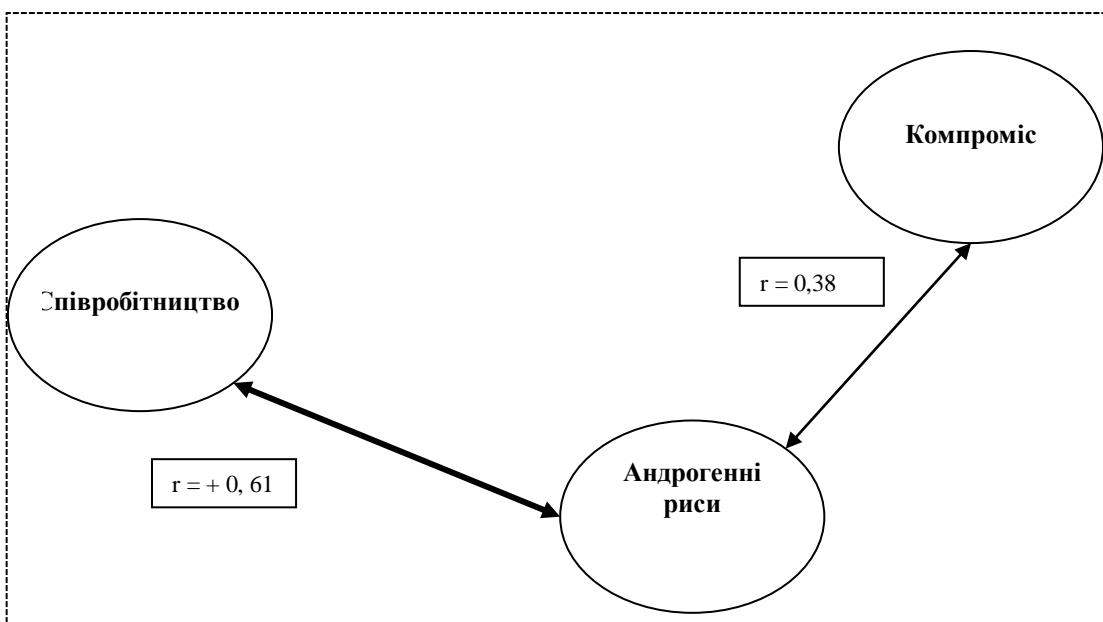
Рис. 2.5. – Структура значущих кореляційних зв'язків показників рівня виразності гендерної приналежності зі способами поведінки у конфлікті

Примітка: кореляційні зв'язки на малюнку зображені за допомогою з'єднувальних ліній, чим товща та жирніша лінія, тим сильніший та значиміший зв'язок між показниками. Прямі кореляційні зв'язки зображені суцільною лінією, а обернені пунктиром.

Отже, нами було виявлено, що існує позитивний взаємозв'язок між показником «маскулінні риси» та способом поведінки у конфлікті – конфронтація ($r=0,37$, при $p \leq 0,05$) та рівнем агресії ($r=0,59$, при $p \leq 0,01$). Ми можемо стверджувати, що маскулінні риси характеру обумовлюють використання конфронтаційних технік у розв'язанні конфліктів. Також більш чоловічі риси поведінки обумовлюють високий рівень конфліктності, що негативно може впливати на структуру особистості.

Обернений кореляційний зв'язок виявлений за показником «маскулінні риси» та способом поведінки у конфлікті – втеча ($r=-0,68$, при $p \leq 0,01$). Отже, маскулінні риси поведінки обумовлюють заперечення і не використання такого способу розв'язання конфліктів.

На рис. 2.6 зображений взаємозв'язок між показником «андрогенні риси» та показником «співробітництво» $r=+0,61$ та «компроміс» $r=+0,38$

Рис. 2.6. – Структура значущих кореляційних зв'язків показників рівня виразності гендерної приналежності зі способами поведінки у конфлікті

Отже, андрогенні риси поведінки сприяють домінуванню компромісу ($r=0,38$, при $p \leq 0,05$) та співробітництва ($r=0,61$, при $p \leq 0,01$) як засобу розв'язання конфліктних ситуацій. Можемо припустити, що домінування андрогенних рис поведінки сприяють більш гармонійному функціонуванню особистості студентів.

Кореляційний аналіз даних дозволяє зробити наступні висновки:

1. Маскулінні риси поведінки обумовлюють використання конфронтаційних технік під час розв'язання конфліктів, високий рівень конфліктності.
2. Андрогенні риси поведінки сприяють використанню співробітництва та компромісу у конфліктних ситуаціях.

Отже, можемо стверджувати, що гендерна приналежність обумовлює поведінку у конфліктних ситуаціях.

2.3. Соціально-психологічний тренінг як стимул для становлення гендерної ідентичності студентів

Відповідно до логіки проведення дослідження, в межах спеціально організованого професійно орієнтованого навчання паралельно з викладанням спецкурсу ми впроваджували активні методи навчання і розвитку. Пошук і розробка таких методів характерні для сучасної психологічної науки.

Т. Яценко зауважує, що система підготовки психологів-практиків потребує вдосконалення, що методи навчання, які застосовуються у вищих навчальних закладах, швидше академічні і тому мало сприяють глибинному самопізнанню суб'єкта та інших людей. Автор пропонує активне соціально-психологічне навчання, що сприяє розкриттю особистісного потенціалу психолога-практика як необхідної умови становлення його професіоналізму. Результативність такого навчання полягає, на думку науковця, у здатності суб'єкта децентрувати увагу, в умінні оптимально розв'язувати проблеми, що

виникають спонтанно в мінливій і неповторній ситуації. Активне соціально-психологічне навчання в групі дає його учасникам змогу пізнати причини труднощів у спілкуванні особистісного характеру та глибинно психологічну їх зумовленість.

Соціально-психологічний тренінг – це особлива форма групової роботи з власними можливостями, обмеженнями, принципами, правилами і проблемами. За своєю суттю він є формою навчання, набуття нових навичок, засвоєння інших психологічних можливостей. Особливість такої форми навчання полягає в тому, що той, хто навчається, займає в ній активну позицію, а набуття навичок відбувається в процесі проживання, особистого досвіду поведінки, відчуження.

Одна з основних функцій тренера полягає в управлінні груповим процесом. Операції, що забезпечують цю функцію, зводяться до такого: створення позитивного психологічного клімату в групі; пробудження інтересу й мотивації учасників до виконання всіх завдань тренінгу; рефлексія, спонукання членів групи до роздумів про те, що думають про них інші, до ретроспективного аналізу своєї поведінки; створення бар'єрів для певного типу поведінки, зокрема для негативної критики один одного.

Впровадження циклів тренінгових вправ із медико-біологічних та психологічних дисциплін у процес підготовки майбутніх лікарів-психологів особливого значення набуває в ході реалізації Болонської декларації вступу в європейську освітню спільноту.

На нашу думку, здійснювати впливи, що спрямовані на становлення професійної ідентичності, доцільно в групі. Груповий фактор дає особистості додаткові можливості розвитку емпатії, комунікативних якостей, набуття навичок поведінкового аналізу, відновлення реалістичності світовідчуття.

Переваги групової форми роботи: 1) група є мікрокосмом або суспільством у мініатюрі; досвід участі в групах допомагає у розв'язанні проблем у сфері міжособистісних стосунків і може переноситись за межі групи у зовнішній світ; 2) у групі її учасники мають можливість отримати

зворотний зв'язок і підтримку від інших учасників, що мають подібні проблеми або досвід; присутність рівноправних партнерів, а не лише тренера, створює атмосферу комфорту; 3) у групі її членам можна бути не лише учасником подій, але й спостерігачем, що дозволяє ідентифікувати себе з іншими (активними) учасниками і використовувати результати своїх спостережень при оцінці власних емоцій і вчинків; 4) нарешті, група може сприяти особистісному зростанню. Кожна спроба саморозкриття або самозміни члена групи викликає схвальну реакцію з боку інших її учасників, що сприяє підвищенню самооцінки особистості.

Виділяють низку принципів, на основі яких будується групова діяльність: моделювання (у тренінгу моделюються різні реальні ситуації, в яких учасники демонструють різноманітні форми поведінки); новизни (оригінальність вправ, що вводяться в тренінг, постійна зміна партнерів у грі); дослідницький принцип (група самостійно знаходить вирішення поставлених питань); зворотного зв'язку (забезпечується за допомогою перегляду відеозапису й висловлювання думок іншими учасниками групи); діагностики (тренер повинен постійно з'ясовувати стан групи та окремих її членів); цілепокладання (тренер повинен заздалегідь визначити цілі групи і трансформувати їх у процесі роботи залежно від різних чинників групової діяльності); активності (передбачає постійну активність членів групи); довіри й конфіденційності (відкритість і щирість членів групи, умова не розголошувати інформацію про події, що відбуваються в групі); принцип „тут і тепер” (концентрація уваги на подіях, що відбуваються в процесі роботи тренінгової групи); персоніфікації (конкретика у висловлюваннях, заборона на безособові висловлювання); експлікації почуттів (опис вражень і почуттів під час демонстрування зворотного зв'язку).

Зважаючи на те, що тренінгові форми роботи успішно використовуються у психотерапії, консультуванні, психокорекції, навчанні, цілі тренінгу можуть бути різноманітними, охоплювати різносторонні процеси, що відбуваються в групі впродовж тренінгового заняття та після його

завершення. Розмаїття цілей зумовлена й тим, що вони ставляться у межах різних концептуальних підходів, шкіл, напрямів тощо. І. В. Вачков [99] виділяє спільні цілі, що об'єднують різні за напрямом і змістом роботи тренінгові групи: дослідження психологічних проблем учасників групи й надання допомоги в їхньому розв'язанні; поліпшення суб'єктивного самопочуття й зміцнення психічного здоров'я; вивчення психологічних закономірностей, механізмів і ефективних способів міжособистісної взаємодії з метою створення основи більш ефективного гармонійного спілкування з людьми; розвиток самосвідомості й самодослідження учасників з метою корекції або попередження емоційних порушень на основі внутрішніх і поведінкових змін; сприяння процесу особистісного зростання, реалізації творчого потенціалу, досягненню оптимального рівня життєдіяльності й відчуття щастя й успіху. У процесі розвитку групи первинні цілі можуть переходити в особистісні.

Тренінгова програма для майбутніх психологів «Подорож у пошуках професійної ідентичності» розроблялась нами з метою забезпечити оптимальні умови для особистісного розвитку і професійного зростання студентів спеціальності «Психологія» в режимі добровільної, необов'язкової участі в позааудиторній роботі.

Обсяг програми – 10 тренінгових занять тривалістю 2 години кожне (всього 20 годин). Відповідно до логіки дослідження, тренінгова програма була представлена на п'ятому курсі. Презентація програми соціально-психологічного тренінгу включала в себе обґрунтування мети та завдань, доцільності участі в роботі тренінгової групи, короткий огляд змісту тренінгових занять, вимоги до учасників. У заняттях взяли участь студенти, що входили до експериментальної групи. Загалом до участі в роботі тренінгової групи можуть заохочуватись студенти, що пов'язують своє майбутнє з фахом «Психологія», мають досвід самостійної наукової та практичної роботи (наприклад, як волонтери в різноманітних психологічних і соціальних проектах), клієнтський психологічний та психотерапевтичний

досвід тощо.

Інтегративною метою проведення тренінгу «Подорож у пошуках професійної ідентичності» є сприяння оптимізації становлення професійної ідентичності майбутніх психологів, що здійснюватиметься в контексті самопізнання, самоаналізу, особистісного зростання, дослідження психологічних феноменів, притаманних професії, та власних реакцій на них, експериментів із професійно-рольовим функціонуванням тощо.

Завдання, які ми ставили, умовно можна поділити на 3 групи:

- завдання самодослідження, самодіагностики та усвідомлення;
- завдання формування, навчання та тренування;
- завдання перевірки, експериментування та самооцінювання.

Перша група об'єднує в собі завдання, спрямовані на самодослідження учасниками власних уявлень про професію, професійно значущі якості особистості, можливі професійні ризики, шляхи професійного самовдосконалення та розвитку, а також рівня сформованості професійної ідентичності та її характеру. Передбачаються також процедури самодіагностики й самоаналізу з метою глибшого усвідомлення власної причетності до професії, ступеня відповідності очікувань професійній реальності, особистісних характеристик – вимогам професії.

Друга група завдань включає в себе різноманітні тренінгові акції, вправи, ігри й т. ін., що покликані формувати професійну ідентичність через навчання та тренування професійно важливих умінь та навичок, розвиток уявлень про майбутній фах, про власне місце у професійній площині, через усвідомлення власної причетності до професійної спільноти, відпрацювання навичок функціонування в ній, розв'язання гіпотетичних рольових конфліктів тощо.

Третя група завдань забезпечує можливості для перевірки у безпечному форматі (рольові ігри, внутрішньогрупові експерименти, процедури самооцінювання та отримання зворотного зв'язку від інших учасників групи) ступеня розвитку власної професійної ідентичності, лояльності до професії,

готовності до практичного функціонування в обраній професійній ролі [44].

Програма соціально-психологічного тренінгу «Подорож у пошуках професійної ідентичності» загалом та її завдання зокрема співвідносяться із психодіагностичними, психокорекційними процесами, із процесом професійної підготовки (навчанням), із психотерапією, самовдосконаленням та готовністю до професійної діяльності (рис. 2.6).

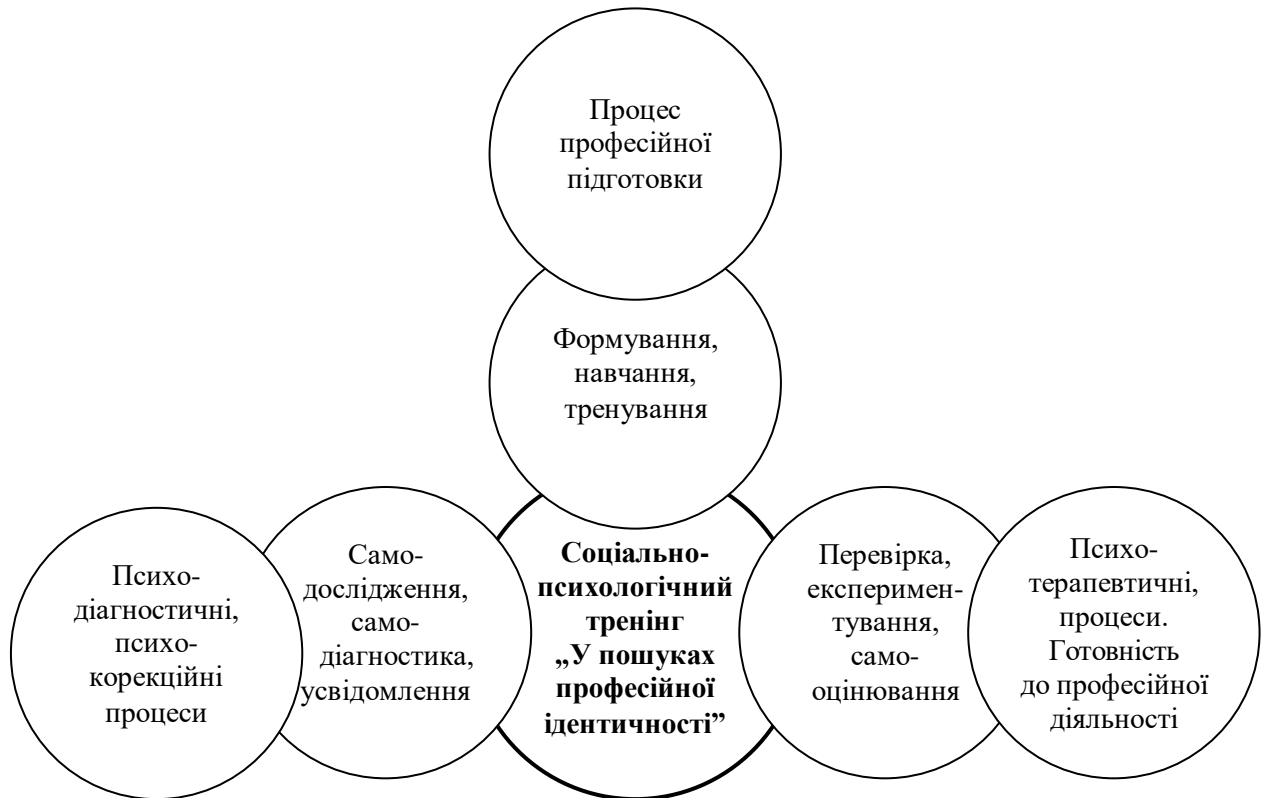

Рис. 2.6. Співвідношення завдань та складових програми соціально-психологічного тренінгу

Необхідне обладнання та реквізит: мультимедійний проектор, музичний центр, папір різного формату, олівці, фломастери, фарби, клей, ножиці, шнури та нитки, м'які іграшки тощо (детально необхідне обладнання та реквізит описуватимуться для кожної вправи окремо).

Учасники: студенти експериментальної групи (40 досліджуваних).

При організації та проведенні соціально-психологічного тренінгу ми орієнтувалися на власний досвід участі в низці професійних тренінгів та

особистому їх проведенні (психотерапевтичні інтенсиви, куклотерапія, базовий курс із позитивної психотерапії тощо).

Ведучим даного соціально-психологічного тренінгу може бути професійний психолог (медичний психолог) із досвідом практичної роботи за фахом і проведення тренінгів. Задля уникнення рольових конфліктів, бар'єрів і опору в роботі групи бажано, щоби ведучий тренінгів не був одночасно викладачем для студентів-учасників, принаймні, не виконував цієї функції одночасно із проведенням тренінгу (протягом семестру).

Функції ведучого: організаційна, мотивуюча, інформаційна, стимулююча, психотерапевтична, корекційна.

Очікувані результати: очікується, що участь у тренінговій групі оптимізує й стимулює процес становлення професійної ідентичності, допоможе майбутнім фахівцям глибше усвідомити внутрішню сутність обраної професії, віднайти своє місце у професійному світі, чітко сформулювати і привести у відповідність з реальністю власні уявлення про майбутній фах і про себе як про майбутнього фахівця.

Структурно програму тренінгу поділено на 10 тем-блоків, до кожного з яких підібрано вправи:

Вступ до роботи

1. Ознайомлення з метою та правилами роботи в Т-групі. 2. Уведення тренінгових імен, знайомство. 3. Вправа „Балакучий м'яч”. 3. Вправа „Познайомтесь, психолог...”. 4. Психогімнастика. 5. Завершальний шерінг.

Поняття професійної ідентичності

1. Теоретичний блок. 2. Мозковий штурм „Що таке професійна ідентичність”. 3. Групове обговорення „Поняття кар'єри”. 4. Вправа „Казковий герой”. 5. Завершальний шерінг.

Образ медичного психолога та його вплив на становлення професійної ідентичності

1. Вступний шерінг, слово тренера. 2. Рольова гра „Я – минулий, нинішній, майбутній”. 3. Психологічний практикум „Я вважаю себе

медичним психологом тому, що...”. 4. Вправа „Готель”. 5. Вправа „Ревізія ресурсів”. 6. Завершальний шерінг.

Професійно значущі якості фахівця

1. Теоретичний блок. 2. Мозковий штурм „Професійно значущі якості медичного психолога”. 3. Вправа „Нещирий клієнт”. 4. Дискусія „Калейдоскоп версій”. 5. Вправа „Лотерея”. 6. Завершальний шерінг.

Розвиток комунікативних якостей

1. Вступне слово тренера. 2. Вправа „Говоримо цифрами”. 3. Рольова гра „За скляною стіною”. 4. Вправа „Передай почуття”. 5. Колективне малювання „Малюємо власні почуття”. 6. Завершальний шерінг.

Професійна самопрезентація

1. Вступне слово тренера. 2. Рольова гра „Хто ти такий?” 3. Вправа „Виправдання”. 4. Завершальний шерінг.

Професійні ризики медичного психолога

1. Теоретичний блок. 2. Вправа „Моя платня”. Групове обговорення. 3. Вправа „Мої бонуси”. Групове обговорення. 4. Вправа „Я пишаюсь”. 5. Групово дискусія „Місце професії у моєму житті”. 6. Завершальний шерінг.

Перспективи становлення власної професійної ідентичності

1. Вступне слово тренера. 2. Вправа „Моя метафора”. 3. Групово дискусія „Мозаїка профіидентичності”. 4. Вправа „Чарівна крамниця”. 5. Завершальний шерінг.

Професійна та соціальна впевненість у собі

1. Вступне слово тренера. 2. Рольова гра „Коридор освічення”. 3. Вправа „Лист до історичної особи”. 4. Завершальний шерінг.

Позитивне підкріплення. Обговорення підсумків тренінгу

1. Дискусія „Досвід роботи в групі: позитивний/негативний”. 2. Колективний малюнок „Моє професійне майбутнє”. 3. Вправи на зняття „затисків” у м’язах. 4. Заповнення анкети. Прощальний шерінг.

Переважає більшість вправ, що використовувались у процесі тренінгової роботи – авторські, відповідно до мети тренінгу було

модифіковано також вправи інших дослідників. Зміст тренінгової програми подано у додатку Ц.

Аналізуючи постфактум процес роботи тренінгової групи, вважаємо за потрібне вказати на деякі труднощі, що виникали. Насамперед, ми зустрілись з недостатнім розумінням користі від участі в подібній групі, але лише в період оприлюднення інформації про неї, бо після першого ж тренінгового заняття рівень мотивації суттєво зріс. На початку ж студенти скаржились на велику завантаженість, брак часу, значну кількість обов'язкових занять. Крім того, додаткову увагу довелось звертати на групові правила, пов'язані з дотриманням режиму конфіденційності, адже вражень після кожного тренінгового заняття було надзвичайно багато, і у студентів виникало закономірне бажання поділитись ними з друзями, знайомими, одногрупниками. Проте це ускладнення вдалось легко подолати.

Що стосується окремих тренінгових занять та вправ, слід відзначити, що особливих змістовних та організаційних труднощів не виникало, проте деякі вправи вимагали від тренера особливої уважності, чутливості й додаткової напруги через значну емоційну включеність учасників та сильні почуття, що виникали в процесі виконання вправ. Так, яскраві емоції виникали при виконанні вправ „Познайомтесь – психолог...” через невдоволення деяких учасників тим, як їх представляли партнери. Ці емоції треба було не лише виявити, а й проаналізувати причину їх виникнення, яка часто стосувалась якраз не партнера, а самого учасника. Емоційно забарвленим виявилось практично для всіх учасників тренінгове заняття № 7, присвячене професійним ризикам, професійним бонусам та платні. Багато страху й тривоги виявляли учасники стосовно того, чи зможуть вони в майбутньому протистояти синдрому емоційного вигорання та професійним деформаціям, чи не зависокою особисто для них виявиться „плата” за професійний успіх. У цьому випадку провідну роль відіграло навіть не цілеспрямоване втручання тренера, а взаємопідтримка учасників групи, яка дозволила завершити заняття на мажорній ноті і вселила в учасників групи віру у власні сили.

Несподіваними для нас стали ускладнення під час виконання вправи „Лист до історичної особи”. Виявилось, що студенти не надто обізнані в історичних реаліях і біографіях видатних психологів, погано уявляють собі їх як особистостей. Певний час довелось витратити на те, щоби нагадати (а в деяких випадках – повідомити) учасникам біографічні деталі, особливості життєвого шляху, характеру тощо. Можливо, в цьому випадку доречним було б домашнє завдання на попередньому занятті – ознайомитись з біографією та науково-практичним доробком кількох видатних психологів.

Закономірні труднощі виникли також на завершальному занятті, коли учасники перед перспективою прощання почали несвідомо „затягувати” час, щоби продовжити перебування у групі. Попри намагання тренера дотриматись часового ліміту, заняття тривало на 30 хвилин довше від запланованого.

Наприкінці роботи тренінгової групи з метою оцінки її результативності учасникам було запропоновано відповісти на запитання закритої анкети. Більшість студентів зазначає, що проведений соціально-психологічний тренінг виправдав очікування, допоміг оволодіти новими прийомами особистісного та професійного зростання, розширив уявлення про майбутню професійну діяльність, про себе як майбутнього професіонала, про належність до професійної спільноти.

При оцінці ефективності впровадження спеціально організованого професійно орієнтованого навчання ми брали до уваги об’єктивні та суб’єктивні критерії. Об’єктивними критеріями ефективності виступають психодіагностично підтвержені дані, що висвітлені в наступному параграфі. Суб’єктивним критерієм була думка студентів, їх враження від семінарських занять, функціонування дискусійного клубу, реалізації програми тренінгу.

Висновки до другого розділу

Проведене емпіричне дослідження дозволяє зробити наступні висновки:

Більшість хлопців (56 %) та 29 % дівчат мають андрогенні риси характеру. Відповідно існуючим уявленням, кожна людина не є обов'язково має чітко врасну фемінність чи маскулінність. Особистість може мати однаково представлені суттєві риси як мускулінності, так і фемінності. При цьому припускається, що у андрогена ці риси представлені гармонійно і доповнюють один одного. Відомо, що гармонічне поєднання фемінних та маскулінних якостей підвищує адаптивність андрогенного типу.

35,8 % досліджуваних хлопців, мають маскулінні риси характеру. Треба також відзначити, що 21 % дівчат також мають маскулінні риси характеру. Дані досліджувані агресивні, домінантні, впевнені в собі, самостійні, схильні до ризику, до лідерства, схильні захищати свої погляди, мужні, індивідуальні, незалежні.

Більшість дівчат – 50 % та двоє хлопців (7,5 %) в нашому дослідженні мають фемінні риси характеру, що свідчить про них, як про поступливих, ніжних, довірливих, спокійних, емоційних, м'яких, слабких, практичних, консервативних, інтуїтивних, емпатійних та інфантильних особистостей.

Після проведення дослідження щодо стратегій поведінки в конфліктних ситуаціях нами було виявлено, що більшість досліджуваних юнаків та дівчат в конфліктних ситуаціях користуються таким способом поведінки як – співробітництво (57 % юнаків та 62 % дівчат), а це говорить про те, що учасники конфліктних ситуацій приходять до альтернативи, яка повністю задовольняє інтереси конфлікуючих сторін. Кожна сторона бажає добровільно і на рівноправній основі вирішувати спірні питання, з тим щоб, в кінцевому рахунку, прийти до певної згоди відносно взаємовигідного вирішення значимої для усіх проблеми.

15 % досліджуваних юнаків та 10 % дівчат вирішують конфліктні ситуації за допомогою компромісу. Як відомо, здібність до компромісу високо цініться, однак ця стратегія ефективна лише в деяких випадках.

Учасники конфлікту, які мають різні ранги, схильні до укладання домовленостей з метою отримати більше часу та не розривати стосунки і уникати інших втрат. Рівні по рангу конфліктуючі сторони, мають взаємовиключаючі інтереси, усвідомлюють необхідність змиритися з даним положенням справ і розстановкою сил. Суб'єкти конфлікту добре усвідомлюють його причини і розвиток, щоб судити реально про ті обставини, всі «за» та «проти» своїх інтересів.

17% досліджуваних юнаків та 5% дівчат користуються стратегією – уникнення, що вказує на відсутність намагання кооперуватися, а також відсутність намагання досягнути своїх цілей.

15% юнаків та 5% дівчат використовують стратегію пристосування, яка характеризується принесенням в жертву своїх інтересів заради іншого.

20% дівчат та 10% хлопців використовують стратегію суперництва, а отже намагаються вирішувати конфліктні ситуації з урахуванням своїх інтересів.

Показник рівня конфліктності особистості свідчить про наступне: більшість юнаків (47%) мають високий рівень конфліктності, а більшість досліджуваних дівчат мають середній рівень конфліктності (62%).

Результати досліджуваних юнаків вказують на те, що вони у конфліктних ситуаціях намагаються будь-якою ціною бути першими, мають надмірну принциповість, консерватизм мислення, прагнуть до незалежності, несправедливо оцінюють вчинки і дії інших.

На відміну від хлопців, більшість дівчат, мають середній рівень конфліктності, а отже в залежності від ситуації можуть йти на поступки, намагатися співпрацювати з опонентом по конфлікту, а інколи відстоювати власну думку.

Слід відзначити, що 27% досліджуваних юнаків мають середній рівень конфліктності, 20% хлопців мають низький рівень конфліктності, 6% мають дуже високий рівень конфліктності та 13% досліджуваних дівчат мають високий рівень конфліктності.

Кореляційний аналіз дозволив нам виявити наступне:

1. Маскулінні риси поведінки обумовлюють використання конфронтаційних технік під час розв'язання конфліктів, високий рівень конфліктності.

2. Андроґенні риси поведінки сприяють використанню співробітництва та компромісу у конфліктних ситуаціях.

Отже, можемо стверджувати, що гендерна приналежність обумовлює поведінку у конфліктних ситуаціях.

Також нами розроблений тренінг «Подорож у пошуку професійної ідентичності». Ми розробили її з метою визначити оптимальні умови щодо особистісного розвитку та професійного зростання здобувачів вищої освіти спеціальності «Психологія». Програма складалась з десяти занять тривалістю 2 години кожне. У заняттях взяли участь студенти, що входили до експериментальної групи.

ВИСНОВКИ

Наше наукове дослідження дозволяє нам здійснити наступні висновки:

1. Гендерна ідентичність у своїй основі має внутрішнє відчуття до жіночої та чоловічої статі. Така гендерна ідентичність у дорослої людини обов'язково повинна бути сформована, водночас мати в собі соціальні, психологічні та біологічні особливості. Вона також є схильна до видозмін через спостереження та вибір сфери, яка є базовою у плановій діяльності.

Проблема гендерної детермінації конфліктної поведінки особистості вимагає чіткого визначення поняття конфлікту, стратегій поведінки в ньому та особистісних детермінант.

При змістовному аналізі психологічної літератури, щодо проблем конфліктології виділяється загальна логіка категоріальної схеми, в якій описується конфлікт. Науковий підхід був запропонований Л. Петровською, яка поділила його на 4 понятійні групи, зокрема, структура конфлікту, функції, динаміка та типологія. На даний момент виділяється одинадцять груп понять в психологічному аналізі конфлікту.

2. Найбільш виражені риси характеру у хлопців – це андрогенні (56 %), (35,8 %) хлопців мають маскулінні риси характеру і лише (7,5 %) фемінні. Більшість дівчат мають фемінні риси характеру (50 %), але попри це (29 %) дівчат мають андрогенні риси та (21%) мають маскулінні риси характеру.

3. Більшість юнаків (47%) мають високий рівень конфліктності, а більшість досліджуваних дівчат мають середній рівень конфліктності (62%). Слід відзначити, що 27% досліджуваних юнаків мають середній рівень конфліктності, 20% хлопців мають низький рівень конфліктності, 6% мають дуже високий рівень конфліктності та 13% досліджуваних дівчат мають високий рівень конфліктності.

4. Кореляційний аналіз дозволив нам виявити наступне: маскулінні риси поведінки обумовлюють використання конфронтаційних технік під час розв'язання конфліктів, високий рівень конфліктності; андрогенні риси

поведінки сприяють використанню співробітництва та компромісу у конфліктних ситуаціях.

5. Розроблена тренінгова програма для майбутніх психологів «Подорож у пошуках професійної ідентичності», що розроблялась нами з метою забезпечити оптимальні умови для особистісного розвитку і професійного зростання студентів спеціальності «Психологія».

Обсяг програми – 10 тренінгових занять тривалістю 2 години кожне (всього 20 годин). Відповідно до логіки дослідження, тренінгова програма була представлена на п'ятому курсі.

У заняттях взяли участь студенти, що входили до експериментальної групи. Загалом до участі в роботі тренінгової групи можуть заохочуватись студенти, що пов'язують своє майбутнє з фахом «Психологія», мають досвід самостійної наукової та практичної роботи (наприклад, як волонтери в різноманітних психологічних і соціальних проектах), клієнтський психологічний та психотерапевтичний досвід тощо.

Інтегративною метою проведення тренінгу «Подорож у пошуках професійної ідентичності» є допомога у становленні та оптимізації формування професійної ідентичності майбутніх психологів, що здійснюватиметься через особистісне зростання, самопізнання, самоаналіз, спостереження за психологічними феноменами, якими наділена дана професія, та особисті на них реакції, деякі експерименти з ролями та функціями у професії тощо.

Значна кількість здобувачів вищої освіти вказує на те, що соціально-психологічний тренінг, в якому вони взяли участь, посприяв оволодінню новітніми прийомами особистісного й професійного зростання, розширив бачення щодо майбутньої професійної діяльності, про себе як майбутнього професіонала, про належність до професійної спільноти.

При оцінці ефективності впровадження організованого професійно орієнтованого тренінгу ми взяли на озброєння суб'єктивні та об'єктивні категорії. Об'єктивні категорії – це психодіагностичні дані. Суб'єктивні

категорії – це позиція студентів щодо вражень від семінарських занять, функціонування дискусійного клубу, реалізації програми тренінгу.

Отже, можемо стверджувати, що гендерна приналежність обумовлює поведінку у конфліктних ситуаціях.

Перспективами подальших досліджень стане дослідження впливу гендерної ідентичності на вибір стратегій поведінки особистості дорослого віку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анастаси А. Половые различия // Дифференциальная психология. Индивидуальные и групповые различия в поведении / А. Анастаси; [пер. с англ.]. – М.: Апрель Пресс, Издво ЭКСМО-Пресс, 2001. – С. 593 – 660.
2. Анцупов А.Я., Баклановский С.В. Конфликтология в схемах и комментариях: Учеб. пособие / Сост. и ред.. Гришина Н.В. – СПб.: Питер, 2006. – 288 с.
3. Аронсон Э. Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме / Э.Аронсон, Т.Уилсон, Р.Эйкерт. – СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2002. – 560 с.
4. Балабанова Л.В., Савельева К.В. Конфліктологія. Навчальний посібник / Л.В. Балабанова. – К.: Видавничий дім: Професіонал, 2009. – 280 с.
5. Богданов Е.Н., Зазыкин В.Г. Психология личности в конфликте: Учебное пособие / Е.Н. Богданов, В.Г. Зазыкин. – 2-е изд. – СПб. : ПИТЕР, 2004. – 276 с.
6. Батинтер Э. Он и она: изменение социальной роли мужчины и женщины в западном обществе / Э. Батинтер // Курьер ЮНЕСКО. – Апр., 1986. – С. 14 -17.
7. Бондаревська І.О. Система атитюдів як компонент смислового змісту гендерної ідентичності / І.О. Бондаревська // Актуальні проблеми психології: зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименко, Л.М. Карамушки. – К.: Меленіум, 2004. – Т.1, ч.13. – С. 12 – 17.
8. Бондарчук О.І. Методика діагностування гендерної компетентності керівника загальноосвітнього навчального закладу / О.І. Бондарчук // Гендерний підхід в управлінні загальноосвітніми навчальними закладами: [навч. посібник] / за аг. ред. В.В. Олійника, Л.І. Даниленко. – К.: Логос, 2004. – С. 82 – 97.
9. Василюк Ф.Е. психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций) / Ф.Е. Василюк. – М.: Наука, 1984. – 200 с.

10. Винославська О.В. Дослідження гендерної специфіки самоменеджменту викладачів у технічному університеті / О.В. Винославська // Теоретичні і прикладні проблеми психології та педагогіки: зб. наук. пр. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля. – 2004. № 2 (7). – С. 3 – 13.
11. Вященко І.В., Антонов О.Г. Конфлікт. Посттравматичні стреси: шляхи їх подолання / І.В. Вященко, О.Г. Антонов // Навчальний посібник. – К. : Знання, 1998. – 289 с.
12. Гендерная интеграция: Возможности и пределы социальных инноваций / [ред.-сост. О.Б. Савинская, Е.В. Кочкина, Л.Н. Федорова]. – СПб. : Алетейя, 2004. – 298 с.
13. Гендерний підхід в управлінні загальноосвітніми навчальними закладами: навч. посібник комплекс з підготовки тренерів програми / кол. авт.: В.В. Олійник, Л.І. Даниленко [та ін.]. – К.: Логос, 2003. – 72 с.
14. Гендерний підхід в управлінні загальноосвітніми навчальними закладами: план, програма та методичні матеріали для викладання навчального модуля на курсах підвищення кваліфікації резерву керівників шкіл / [В.В. Олійник, В.А. Семиченко, Л.М. Карамушка та ін.]. – К.: ЦППО, 2003. 23 с.
15. Говорун Т. Гендерна психологія: [навчальний посібник] / Т. Говорун, О.Кікінеджи. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – 308 с.
16. Горностай П. Гендерна соціалізації та становлення гендерної ідентичності / П. Горностай // Основи теорії гендеру: [навч. посіб.] / за ред. В.А. Агєєва та ін. - К.: К.І.С, 2004. – С.132-156.
17. Гришина Н.В. Конфликтология: Учебник / Под ред.. А.С. Кармина. – СПб.: Лань, 2000. – 199 с.
18. Данильченко Т. В. Статеврольові стереотипи у студентської молоді України / Т.В. Данильченко // Актуальні проблеми психології: зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д.

- Максименко, Л.М. Карамушки. - К.: Меленіум, 2004. – Т.1, ч.10. – С. 89 – 95.
19. Джелалі В.О. Психологія вирішення конфліктів: Навчальний посібник / В.О. Джелалі. – Харків-Київ: Р.И.Ф., 2006. - 320 с.
20. Долин П.А. Справочник по технике безопасности. - 5-е изд., перераб. и доп - М.: Энергоиздат, 1995. - 800 с.
21. ДСТУ 2293-99. Охорона праці. Терміни та визначення.
22. Журженко Т.Ю. Социальное воспроизводство и гендерная политика в Украине / Т.Ю. Журченко. – Харьков:Фолио, 2001. – 240 с.
23. Закон України «Про охорону праці».
24. Здравомыслова Е.А. Кризис маскулинности в позднесоветском дискурсе / Е.А. Здравомыслова, А.А. Темкина // О мужественности: Сборник статей / [сост. С. Ушакин.]. – М.: Новое литературное образование, 2002. – С. 432 – 452.
25. Капусткина Е. Как разбить «стеклянный потолок»: стратегии карьерного продвижения женщины (опыт американских компаний) // Гендерные различия / Е. Капусткина. – СПб.: Алетейя. – 2005. – С. 27 – 35.
26. Клецина И.С. Психология гендерных отношений: Теория и практика / И.С. Клецина. – СПб.: Алетейя, 2004. 408 с.
27. Кон И.С. Мужские исследования: меняющиеся мужчины в изменяющемся мире / И.С. Кон // Введение в гендерные исследования: [учебное пособие] / под ред. И.А. Жеребкиной. – Харьков: ХЦГИ; СПб.: Алетейя, 2001. – С. 562 – 605.
28. Кон И.С. История и теория «мужских исследований» / И.С. Кон // Гендерный калейдоскоп: [курс лекций] / под ред. М.М. Малышевой. – М.: Академия, 2002. – С. 188 – 242.
29. Куницина В.Н. Межличностное общение. Учебник для вузов / В.Н. Куницина, Н.В. Казаринова, В.М. Поголына. – СПб.: Питер, 2001. – 544 с.

30. Миллер Дж. Женские теории / Дж. Миллер // Личность: теории, эксперименты, упражнения / под ред. Фрейджер Р., Фейдимен Д. – СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2001. – С. 294 – 310.
31. Пезишкиан Н. Тренинг разрешения конфликтов. Психотерапия повседневной жизни. – М.: Институт позитивной психотерапии, 2007. – 296 с.
32. Поливанова К.Н. Психология возрастных кризисов: Учеб. пособие для студентов высш. пед. учеб. Заведений / К.Н. Поиванова. – М.: Издательский центр «Академия», 2000. – 226 с.
33. Практикум по гендерной психологии / под. ред.. И.С. Клециной. – СПб.: Питер, 2002. – 478.
34. Психология. Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
35. Реан А.А. Агрессия и агрессивность личности / А.А. Реан // Психологический журнал. – 1996. - № 5. – С. 3-18.
36. Статя та сексуальність: психологічний ракурс : [навчальний посібник] / Т. Говорун, О.Кікінеджи. – Тернопіль: Навчальна книга Богдан, 1999. – 384 с.
37. Ткалич М.Г. Гендерна психологія: Програма лекційного курсу та плани семінарських занять для спеціальності «Психологія» / М.Г. Ткалич; за наук. ред. Л.М. Карамушки – К.: «Меленіум», 2004. – 44 с.
38. Філь О.А. Технологія розвитку конкурентнозданості персоналу освітньої організації: [навчально-методичний посібник] / О.А. Філь. – Біла Церква: КОПОПК, 2008. – 52 с.
39. Хасан Б.И. Конструктивная психология конфликта / Б.И. Хасан. – СПб.: ПИТЕР, 2003. – 298 с.
40. Шнейдер Л.Б. Профессиональная идентичность: теория, эксперимент, тренинг: [учебное пособие] / Л.Б. Шнейдер. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2004. – 600 с.

41. Эриксон Э. Детство и общество / Э. Эриксон; [2-е изд., переб. и доп.; пер. с англ.]. – СПб.: Ленато АСТ, Фонд «Университетская книга», 1996. – 592 с.
42. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон; [пер. с англ.] / общая ред. и предисл. А.В. Толстых. – М.: Изд. группа «Прогрес», 1996. – 344 с.
43. Ядов В.А. Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности личности / В.А. Ядов // Мир России. – 1995. - № 3-4. – С. 158 -182.